

Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра вікової та педагогічної психології

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

НА ТЕМУ:

Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях

Виконала: здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти
II курсу, групи МП-61
спеціальності 053 «Психологія»
Михайлова Тетяна Леонідівна
(прізвище та ініціали)

Керівник: Павелків Р.В, доктор психол. наук,
професор
(прізвище та ініціали)

Рецензент: канд.психол.н., доц Колодич О.Б
(прізвище та ініціали)

Рівне, 2021

АНОТАЦІЯ

Тема дипломної магістерської роботи: «Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях».

База дослідження: Гощанська загальноосвітня школа I-III ступенів Гощанської районної ради Гощанського району Рівненської області.

Метою дипломної магістерської роботи є: теоретичне вивчення і емпірично дослідити розвиток психологічних особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Дипломна магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (53 найменувань) та додатків. Основний зміст викладено на 92 сторінках.

Об'єктом дослідження є поведінка підлітків у конфліктних ситуаціях.

Предметом дослідження є особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, узагальнення, моделювання; емпіричні – спостереження, анкетування, експеримент; статистичні обробки даних.

В першому розділі дипломної магістерської роботи розкрито теоретичні основні підходи до визначення поняття конфлікту як соціально-психологічного явища, зокрема, проаналізовані проблеми конфліктності серед підлітків у психологічній теорії та практиці, з'ясовано особливості прояву конфліктності в підлітковому віці, визначення основних профілактичних конфліктів та розв'язання у роботі практичного психолога.

У другому розділі здійснено експериментальне дослідження проблеми особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях, проведення констатувального дослідження показників її сформованості та проведення аналіз результатів емпіричного дослідження.

У третьому розділі описано етапи та результати дослідно-експериментальної роботи з психологічних особливостей поведінки підлітків

у конфліктних ситуаціях, в тому числі розроблено корекційну програму реалізації психологічних умов такого формування та здійснено перевірку ефективності впровадження експериментальної програми.

Практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні та впровадженні в освітній процес закладу загальної освіти основних положень та висновків магістерської роботи щодо особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Ключові слова: конфлікт, структура елементів конфлікту, типологія суб'єкта конфліктної взаємодії, класифікація конфлікту, динаміка конфлікту, внутрішньоособистісні конфлікти, підлітковий вік, конфліктні особливості, підліткова поведінка, профілактика конфліктів, розв'язання конфліктів.

SUMMARY

The topic of the master's thesis: “Psychological peculiarities of adolescent behavior in conflict situations”.

Research base: Goshchansk comprehensive school of I-III degrees of Hoshchansky district council of Hoshchansky district of Rivne region.

The purpose of the master's thesis is: theoretical study and empirical study of the development of psychological characteristics of adolescent behavior in conflict situations.

The master's thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions to the chapters, general conclusions, a list of sources used (53 titles) and appendices. The main content is set out on 92 pages.

The object of research is the behavior of adolescents in conflict situations.

The subject of the study is the peculiarities of adolescent behavior in conflict situations.

Research methods: theoretical - analysis, generalization, modeling; empirical - observation, questionnaire, experiment; statistical data processing.

The first chapter of the master's thesis reveals the theoretical main approaches to defining the concept of conflict as a socio-psychological phenomenon, in particular, analyzes the problems of conflict among adolescents in psychological theory and practice, clarifies the features of conflict in adolescence, identifies major prevention conflicts and knitting in the work of a practical psychologist.

In the second chapter, an experimental study of the problem of adolescents' behavior in conflict situations, a confirmatory study of indicators of its formation and analysis of the results of empirical research.

The third chapter describes the stages and results of research and experimental work on the psychological characteristics of adolescent behavior in conflict situations, including the development of a correctional program to

implement the psychological conditions of such formation and tested the effectiveness of the experimental program.

The practical significance of the obtained results lies in the substantiation and implementation in the educational process of the general education institution of the main provisions and conclusions of the master's thesis on the peculiarities of adolescents' behavior in conflict situations.

Key words: conflict, structure of elements of conflict, typology of the subject of conflict interaction, classification of conflict, dynamics of conflict, intrapersonal conflicts, adolescence, conflict features, adolescent behavior, conflict prevention, conflict resolution.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПІДЛІТКОВИХ КОНФЛІКТІ	11
1.1. Основні підходи до визначення поняття конфлікту як соціально-психологічного явища.....	11
1.2. Проблеми конфліктності серед підлітків у психологічній теорії та практиці.....	24
1.3. Особливості прояву конфліктності в підлітковому віці.....	31
1.4. Психологічні основи профілактики конфліктів у роботі практичного психолога з підлітками.....	39
Висновки до першого розділу.....	50
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ	52
2.1. Методика та процедура дослідження	52
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	56
Висновки до другого розділу.....	65
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ КОНФЛІКТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ	67
3.1. Змістово-організаційні засади розробки тренінгової програми щодо зниження рівня конфліктності у підлітків.....	67
3.2. Оцінка ефективності впровадження тренінгової програми.....	69
Висновки до третього розділу.....	84
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	88
ДОДАТКИ	93

ВСТУП

Актуальність дослідження. Людське суспільство завжди було сповнене протиріч і конфліктів – це природно, бо протиріччя є джерелом усього біологічного розвитку. Сьогодні вчені помітили значне зростання занепокоєння, невпевненості та розчарування серед багатьох людей і соціальних груп, і як наслідок – зросли їхні конфлікти та агресія, аж до всіх форм насильства. У цій ситуації молодому поколінню, особливо підліткам, стало особливо важко вчитися, взаємодіяти. Щоб адаптуватися до нового життєвого середовища та вимог шкільного життя, вони змушені терпіти сильний тиск, швидко знаходити оптимальні розв'язання різних проблем, долати розбіжності в поглядах з іншими. У зв'язку з цим важливим фактором розвитку особистості, його професіоналізму та конкурентоспроможності є його конфліктність.

Конфлікт в підліткових колективах є зіткнення конфліктної взаємодії цілі, інтересу, позиції чи точки зору підлітків – суб'єктів взаємодії. Це умова для розв'язання групових конфліктів та подальшого розвитку. Конфлікт у підлітків можна визначити як міжособистісний конфлікт, залежно від результату, конфлікт може бути конструктивним. Конструктивні конфлікти пов'язані з суперечностями, розбіжностями та боротьбою з основними проблемами. Це може бути джерелом розвитку команди для досягнення нових цілей.

Врахувати те, що поведінка підлітків часто привертала увагу дослідників через складність та багатозначних проявів. Розбіжність між нормою поведінки та її відхилення, між бажання групи та особистими міркуваннями у підлітковому віці стають дуже гострими. Тому роз'яснюється проблеми, що виникають у вихованні підлітків.

Проте слід зазначити, вітчизняні та зарубіжні фахівці розглядають конфлікт, при вивченні поведінки особистості в конфліктних ситуаціях (С.

Гіренко, Г. Ложкін, Н. Пов'якель, М. Примуш, Б. Хасан, О. Шаган та ін.), надають психологічну допомогу учасникам конфлікту (Н. Гришина, М. Литвак, Дж. Г. Скотт та ін.), оптимізувати поведінку особистості у складних життєвих ситуаціях (М. Литвак, Л. Петровська, В. Семиченко, Т. Яценко та ін.). В психологічній літературі часто використовуються визначення, ближче до поняття «конфліктостійкість», наприклад «психологічна стійкість» (М. Варій, В. Власов та ін.), «стресова стійкість» (С. Анохіна, В. Аршавський, Б. Ротенберг та ін.), «емоційна стійкість» (К. Ізард, В. Зінченко, П. Зільберман, Б. Мещеряков та ін.), «життєздатність» (С. Кобейса, С. Мадді). Якнайбільш плідними зараз є вивчення конфлікт російських вчених А. Анцупов та А. Шипілов, котрі розглянули природу цього явища, визначили його межі та структуру. Дослідники також вказали, що на поведінку підлітків впливають такі характеристики взаємин: положення «вигнанця» в класі, скарги вчителів та однокласників (А. Белкін, А. Лічко, В. Степанов та ін.). Відчуження підлітків від школи може бути пов'язано з нетактовністю, дратівливістю вчителів до підлітків, байдужістю дорослих, відсутністю елементарних знань про причини та форми занедбаності навчання.

Об'єкт дослідження: поведінка підлітків у конфліктних ситуаціях.

Предмет дослідження: особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуація.

Мета дослідження: теоретичне вивчення і емпірично дослідити розвиток психологічних особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Завдання дослідження:

1. Розглянути теоретичні засади дослідження психологічних особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях;
2. Виявити показник психологічних особливостей поведінки серед підлітків у конфліктних ситуаціях;

3. Провести психокорекційну програму щодо зниження рівня конфліктності у підлітковому середовищі;

4. Виявити взаємозв'язок між показниками психологічних особливостей поведінки конфліктності у підлітковому середовищі.

Для розв'язання поставлених завдань ми застосували комплекс *методів: теоретичні* – аналіз, узагальнення, моделювання; *емпіричні* – методика визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена); методика діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки; методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком; *статистичні* – коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона.

Організація та емпірична база дослідження: Гощанська загальноосвітня школа I-III ступенів Гощанської районної ради Гощанського району Рівненської області. У ньому взяли участь 9-А клас 20 учнів та 9-Б 18 учнів, віком від 14 до 15 років.

Наукова новизна отриманих результатів виявляється у дослідженні психологічних особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях; у встановленні взаємозв'язку між показниками психологічних особливостей поведінки конфліктності у підлітковому середовищі; у виявленні домінуючих особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Теоретичне значення дослідження полягає в теоретико-методологічних основи дослідження проблеми підліткових конфліктів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні та впровадженні в освітній процес закладу загальної освіти основних положень та висновків магістерської роботи щодо особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Апробація результатів дослідження:

Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Психологічні основи здоров'я, науки та самореалізації особистості», 20-21 березня 2021 р., м. Луцьк.

Публікації. Основний зміст і результати дослідження висвітлено у публікаціях автора:

Михайлова Т. Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. *Психолого-педагогічний студентський дайджест*. № 2. Рівне: РДГУ, 2020. С. 95-97.

Михайлова Т. Шляхи запобігання та конструктивного розв'язання конфліктів у підліткових колективах. *Психолого-педагогічний студентський дайджест*. № 3. Рівне: РДГУ, 2021. С.83-86.

Михайлова Т. Емпіричне дослідження особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. *Психолого-педагогічний студентський дайджест*. № 4. Рівне: РДГУ, 2021. С. 66-70.

Структура роботи. Наукова робота присвячена психологічним особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях і складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (53 найменувань) та додатків. Основний зміст викладено на 92 сторінках.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПІДЛІТКОВИХ КОНФЛІКТІВ

1.1. Основні підходи до визначення поняття конфлікту як соціально-психологічного явища

У психології широко використовується термін конфлікт, який фактично включає різноманітні соціально-психологічні явища. Тому «конфлікт застосовується для опису поведінки, які йдуть одна проти іншої, конкуренції між індивідами та суб'єктивної невизначеності всередині індивідів».

Слово «конфлікт» походить від латинського «conflictus» - зіткнення. Практично незмінним воно є в інших мовах. Це поняття в науковому обігу ствердилося у другій половині ХХ століття [16, с.10].

В результаті існує думка, що «конфлікт» - це найгостріший спосіб вирішення розбіжностей, що проявляються у процесі соціальної взаємодії, він включає протиставлення між конфліктуєчими суб'єктами, що переважно супроводжується негативними емоціями.

Сутність конфлікту важко пояснити одним науковим визначенням. Тому ми представляємо деякі з найпоширеніших у психологічній та конфліктологічній літературі. Рекомендуємо проаналізувати багато визначень різних авторів, щоб створити підходи щодо визначення цього складного соціально-психологічного явища.

Український дослідник Ю.В. Мацієвський звертає увагу на наступні аспекти визначення поняття «конфлікт»:

1) структурна несумісність інтересів, взаємовиключення групових цілей через обмежену кількість мізерних ресурсів;

2) конкретні дії або відносини, спрямовані на заподіяння шкоди або знищення опонента;

3) ворожість між групами або окремими людьми [22].

Відомий вчений Д. М. Фельдман виділяє підхід для розуміння конфлікту. Суть підходу більш традиційний до розуміння конфлікту, пояснення якого є бажання прибрати конфлікт з «природи людини», притаманна їй гордість і агресивність цієї точки зору, людської натури.

Як зазначає вчений Е.І. Степанов виділяє два концептуальних підходів до визначення конфлікту: перший фокусується на актуальні поведінці; друга сфокусована на мотивах дії. Послідовник першого підходу, орієнтованого на взаємодію, підтримують щодо вузьке визначення конфлікту, розглядаючи його як форму соціальної взаємодії, це реальне протистояння, засноване на протилежності переслідуваним цінностям і цілям. Послідовник другого підходу, «мотиваційного-орієнтованого» підходу пропонують включати в його визначення не тільки різні форми відкритих дій (зіткнень) соціальних утворень, а й психічні стани, що викликають конфлікт, що мають на увазі антагонізм (суперечка, боротьба), напруги, що ведуть до конфлікту [16].

В. Андреев визначає конфлікт так: «Це процес швидкого загострення суперечностей і боротьби між двома або більше сторонами, а також процес вирішення проблеми, важливо для кожного з учасників.

Як аналізує вчений Д.І Дзвінчук характеризує конфлікт як зіткнення цілей, інтересів, позицій, думок, протилежних поглядів суб'єктів взаємодії. Суть будь-якого конфлікту є конфліктна ситуація, тобто збіг ситуації та протилежна тенденція.

Також А.В. Липницький описує конфлікт як складну спільну дію двох або кількох індивідів і груп, яка характеризується реалізацією намірів з одного боку, опором та протистоянням - з іншого, яка вимагає його подолання [22].

Н.В. Гришина розглядає конфлікт як біполярне явище виявляється у протистоянні двох принципів, що проявляється в діяльності обох сторін, з метою подолання суперечностей. Окрім того, дві сторони конфлікту представлені активними суб'єктами [16].

Відомий дослідник Б.І. Хасан визначає конфлікт визначається як специфічна організація діяльності, яка містить протиріччя у своєму процесі вирішення (конфліктів) [16].

С.М. Ємельянов визначає, що відносини між суб'єктами соціальної взаємодії характеризуються протистоянням на основі протилежних мотивів чи суджень [19].

А.Я. Анцупов та А.І. Шипілов визначили конфлікт як найбільш деструктивний спосіб розвитку та завершення основних протиріч, які виникають у процесі соціальної взаємодії, а також боротьби підструктур особистості [16].

Якщо проаналізувати зарубіжні підходи до визначення конфлікту іноземної країни, описує його як «бійку, битву, боротьбу» - тобто фізичне протистояння між сторонами. Пізніше його значення розширювалося і поглинало «різкі розбіжності чи протилежності в інтересах, ідеї тощо». Іншими словами, термін можна розуміти не тільки як фізичне протистояння, як психологічний аспект. Аналізуючи цей метод, американські дослідники Д. Рубін, Д. Прут і Сунг Хе Ким зазначили, що зараз термін «конфлікт» використовується занадто широко, що може призвести до втрати ним статусу однозначного поняття. Вони вважають, що конфлікт ґрунтується на сприйнятті відмінностей інтересів або на переконанні, що обидві сторони вважають, що їх прагнення не можуть бути задоволені одночасно [16, с.10].

Українські вчені Г.В. Ложкін та Н.І. Пов'якель визначають як конфлікт між різними силами (цінності, інтереси, думки, цілі, позиції) суб'єктів - взаємодіючі сторони, слід підкреслити, що поняття на різноспрямованості більш широко, ніж розуміння протилежного напрямку, що стає можливим

для обмеження проблем розуміння та усунення елементарної антагонізму [16, с.10].

Зауважують І.В. Ващенко та С.П. Пренко, що конфлікт виконує прояв неузгодженості інтересів, розбіжності між двома або більше сторонами (окремими особами або групами), коли кожна зі сторін намагається забезпечити прийняття своєї позиції або цілей, спробу перешкодити іншій стороні те ж саме, хвороба спілкування (нечесна, несправедлива, незрозуміла гра) позиції суворо розділені; гостра суперечка [16,с.10].

Варто зазначити, що К. К. Платонов розглядає поняття конфлікт згідно з суперечністю, який важко вирішити та супроводжується сильними емоційними переживаннями.

А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський трактують поняття «конфлікт» таким чином, що означає протилежні цілі, інтереси, позиції, думки чи точок зору опонента чи об'єктів, що взаємодіють.

За редакцією В.В. Давидова, О.В. Запорожця, Б.Ф. Ломова, визначають конфлікт як суперечність, яке важко вирішити та пов'язане з гострими емоційними переживаннями, а в якості форми конфлікту він називає внутрішньоособистісні, міжособистісні, внутрішньогрупові, міжгрупові конфлікти.

Можливий конфлікт, вважає А.Г. Здравомислов, по-перше, тільки при наявності двох і більше частин, а в процесі її розвитку спостерігаються тенденції до поляризації частин (суб'єктів), що протистоять один одному. По-друге, необхідною умовою конфлікту є наявність «дефіциту», тобто обмеженої кількості матеріальних або духовних благ, коли бажаючі не можуть задовольнити свою потребу в них. Дефіцит може бути в формі речей, матеріальних або духовних цінностей, занять, професій, робочих місць. По-третє, конфлікт виникає тільки тоді, коли сторони досягають мети за рахунок іншого. Досягнення одного боку означає поразку іншої. По-четверте,

важливим аспектом конфліктних відносин є сила, тому що, тільки маючи її, можна контролювати і направляти поведінку іншої сторони [10, с.18-19].

Західноєвропейські вчені (Л. Козер, Р. Дарендорф, Т. Парсонс та ін.) розглядали конфлікт як боротьбу за цінності, статус, влада, ресурси, мета якої - нейтралізувати, нашкодити або усунути суперника [5, с.35].

А.Т. Ішмуратов визначає конфлікт як хвороба спілкування, вважає, що «конфлікт - це не система матеріальних об'єктів, це наше внутрішньо сконструйоване бачення ситуації».

Варто зазначити, що автори мають різні погляди щодо конфлікту. Водночас визначення не суперечить одне інше, а доповнюють один одного, розкриваючи різні аспекти, рівні та умови конфлікту.

Таким чином, конфлікт - кероване явище, яке пов'язане з наступними елементами:

- протистояння в конфлікті - сполучна ланка;
- виправдання своєї позиції, прогнозування результатів і наслідків;
- конфлікт - передбачуване явище, яке підлягає регулюванню.

Щоб з'ясувати суть конфлікту, необхідно уточнити основні характеристики конфлікту та сформулювати необхідні та достатні умови для виникнення конфлікту. Видається достатньо розрізняти дві такі характеристики:

1. Конфлікти завжди виникають на основі протилежних мотивів чи суджень. Такі мотиви та судження є необхідними умовами конфлікту.

2. Конфлікт, завжди протистояння між суб'єктами соціальної взаємодії, яке характеризується взаємною шкодою (моральною, матеріальною, фізичною, психологічною тощо). Узагальнюючи, можна сформулювати необхідні та достатні умови для виникнення конфліктів [19].

Слід зазначити, що конфлікти можуть бути прихованими або відкритими, але вони завжди засновані на відсутності згоди між двома або більше сторонами. Суттєвим аспектом конфлікту є те, що ці суб'єкти діють у

рамках ширшої мережі відносин, які модифікується (зміцнюється або руйнуються) в результаті конфлікту. Якщо інтереси різноспрямовані і більш-менш протилежні, то їх протилежність проявиться в безлічі різних оцінок: вони самі знайдуть для себе «поле зіткнення» і ступінь раціональності висунутих претензій буде досить умовною і обмеженою. . Таким чином, конфлікт можна розглядати як соціально-психологічне явище, спосіб соціальної взаємодії [19].

Необхідною та достатньою умовою виникнення (початку) конфлікту є те, що існування суб'єкта соціальної взаємодії суперечить протилежним мотивам чи судженням та стану протистояння між ними. Визначення основних структурних елементів конфлікту:

- сторони конфлікту - це суб'єкти, які перебувають у стані конфлікту або явно чи неявно підтримують соціальну взаємодію сторін конфлікту;
- предмет конфлікту - це існуюча або передбачувана проблема, яка є причиною розбіжності між сторонами. Це головна суперечність на користь рішення, при якому суб'єкти вступають в конфлікт. Кожна зі сторін зацікавлена у вирішенні проблеми в свою користь;
- об'єкт конфлікту - це матеріальні або духовні цінності, які конфліктує сторони прагнуть опанувати або використовувати. Він може бути матеріальним (ресурс) і ідеальним (наприклад, статус в колективі, правила, закони, норми) Наявність об'єкта конфлікту вказує на можливість конфлікту. Разом зі сторонами в конфлікті і з усіма їхніми взаєминами і характеристиками об'єкт конфлікту становить конфліктну ситуацію, яка завжди передує фактичному конфлікту і може існувати задовго до його виникнення, та не проявляти себе. Для виникнення конфлікту необхідні дії хоча б однієї зі сторін (ініціатора конфлікту), спрямовані на домінування над суб'єктом конфлікту;

- образ конфліктної ситуації - це відображення предмет конфлікту у свідомості суб'єктів конфліктної взаємодії;
- мотиви конфлікту - це внутрішня мотивація, яка штовхає суб'єкта соціальної взаємодії у конфлікт (мотив з'являється у формі потреб, інтересів, цілей, ідеалів та переконань);
- позиції сторін конфлікту - заявляють одна одній під час конфлікту або процесу переговорів [26].

Виділяються також типові причини конфліктів, що поділяються на:

- об'єктивні причини: зіткнення матеріальних і духовних інтересів; помилки керування; слабка розробленість правових тощо нормативних процедур вирішення міжособистісних суперечностей; недолік значущих для нормальної життєдіяльності людини матеріальних і духовних благ; сформований спосіб життя, що сприяє підвищенню агресії людини;
- суб'єктивні причини: нездатність зрозуміти іншу людину; незбалансована рольова взаємодія; нетерпимість до думок інших, дратівливість і хворобливе сприйняття зауважень і порад; невірноваженість характеру, егоїзм, прагнення до лідерства, прискіпливість, схильність до пліток і підбурення [26].

Люди рідко аналізують причини виникнення конфліктів. Ми зовсім не прагнемо до протистояння, усе відбувається ніби всупереч нашому бажанню. Особливості нашої психіки такі, що ми дуже болісно реагуємо на зауваження інших людей і навіть не замислюємося над тим, що негативна поведінка – це реакція іншої людини на підсвідомому рівні на який-небудь знак або неусвідомлювану з нашого боку погрозу людині. Так, чутливо реагуючи на образи на нашу адресу, ми можемо бути абсолютно нечутливими й байдужими до того, що робимо й говоримо самі. Ми можемо скривдити іншу людину і навіть не помітити цього. А потім дивуємося тому, що одержуємо у відповідь ще сильніші роздратування й образу [34, с.13].

Конфлікти, складне соціально-психологічне явище, дуже різноманітні і можуть бути класифіковані за різними критеріями. З практичної точки зору класифікація конфліктів важлива, оскільки дозволяє орієнтуватися в їх конкретних проявах і, таким чином, допомагає оцінити можливі шляхи їх вирішення [26].

Розглянемо типологію суб'єкта конфліктної взаємодії:

- Внутрішньо-особистісний – це стан пов'язаний із суперечностями протилежних мотивів, потреб, інтересів, цінностей, цілей та ідеалів;

- Міжособистісний – це зіткнення між двома або більше окремими особистостями, що мають різні погляди, риси характеру та категорично відрізняються за потребами, цінностями, мотивацією тощо (учень-учень, учень-вчитель, вчитель-батьки);

- Внутрішньогруповий – конфлікт виникає найчастіше через невідповідність поведінки особистості з вимогами групи;

- Міжгруповий – може відбуватися зіткнення стереотипів поведінки, норм, цілей або цінностей різних груп [28, с.115].

Різні типи конфліктів взаємопов'язані і можуть передаватися з одного рівня на інший. Міжособистісні конфлікти, пов'язані з суперечностями в міжособистісному спілкуванні, можуть трансформуватися у внутрішні конфлікти: конфлікт мотивів, конфлікти вибору, конфлікти між членами групи можуть бути початком міжгрупових конфліктів.

М. Дойч класифікує конфлікти згідно співвідношенню між об'єктивними фактами і реальною ситуацією між конфліктуючими сторонами. Розрізняють такі типи конфліктів:

- Реальний конфлікт - це конфлікт, який існує об'єктивно і правильно сприймається;

- Зміщений конфлікт - це реальний конфлікт, за яким ховається ще один реальний чинник конфліктної ситуації;

- Помилково дописаний конфлікт - це конфлікт, що неправильно тлумачиться;
- Латентний конфлікт - це конфлікт, який має відбутися, але не виникає тому, що не усвідомлюється сторонами конфлікту;
- Прихований конфлікт - це конфлікт, який має виникнути, але не відбудеться, оскільки сторони конфлікту цього не усвідомлюють;
- Помилковий конфлікт - це конфлікт, для якого немає об'єктивної основи, але виникає в свідомості конфліктуючих сторін через помилкове сприйняття і розуміння ситуації [26].

За *принципом доцільності і неадекватності* конфлікту можна виділити конструктивні (позитивні) і деструктивні (негативні) конфлікти. Конструктивні конфлікти сприяють уточненню позицій і єднають колектив; деструктивні конфлікти – руйнують колектив [26].

За *обсягом* конфлікти поділяються на такі категорії: широкі - потребують детального вивчення інтересів великих груп людей, локальні - не виходять за рамки інтересів конфліктуючих сторін. За *керівництвом* конфлікти діляться на керовані (регульовані) і некеровані (нерегульовані). За *часовим* фактором конфлікти діляться на короткострокові (вони можуть бути вибуховий характер), тривалі, разові і повторювані. За *джерелами* виникнення конфлікти бувають об'єктивними і суб'єктивними, істинними і помилковими. За *форму вираження* - вербальну і невербальну, внутрішню і зовнішню, організаційну та неорганізаційну, навмисну і спонтанну [26].

За *типом структурних відносин* - «вертикальні» (між лідером і підлеглим) і «горизонтальні» конфлікти (коли в конфлікт залучені люди, що займають рівні посади). Небезпека горизонтальних конфліктів полягає в тому, що вони можуть перерости в вертикальні. За *силою емоційного впливу* на конфліктуючі сторони, які сильні по відношенню до соціального статусу

особистості, її гідності, престижу і слабкості, що не має нічого спільного з основними принципами існування індивіда [26].

Заключним узагальнюючим основою для класифікації конфліктів є їх ефективність: позитивний конфлікт і негативний конфлікт. Конфлікт оцінюється позитивно, якщо він допомагає усунути причини самого конфлікту, якщо він об'єктивно залагоджується, правда підтверджується і недоліки в житті колективу усуваються. Тому іноді керівнику організації навіть доводиться спровокувати такий конфлікт, щоб змінити стиль спільної роботи, усунути наявні недоліки і вчасно розв'язати загрозливий конфлікт. Знання причин конфліктів допомагає уникнути негативних наслідків міжособистісних конфліктів. Звичайно, неможливо назвати всі причини, тому що в конфлікті стільки сторін, стільки причин його виникнення [26].

Для прогнозування, оцінки та визначення раціональних технологій, методів і форм управління конфліктами необхідно мати уявлення про *динаміку їх розвитку*. Динаміка конфлікту як складного соціального явища відбивається в двох концепціях: етапи конфлікту і фаза конфлікту. Фази конфлікту відображають його динаміку з точки зору можливості вирішення. Етапи конфлікту відображає критичний момент у процесі розвитку конфлікту від виникнення до вирішення. Іншими словами, динаміка конфлікту - це процес розвитку конфлікту з його етапами та фазами [26].

В динаміці конфлікту можна виділити наступні фази і етапи [26]:

I. Передконфліктна фаза конфлікту.

Латентний (відкрита) етап має такі характеристики:

- існує проблема, яка спричинена однією або кількома сторонами. Протиріччя не усвідомлено, і немає конфліктної поведінки;
- усвідомлення про об'єктивної проблемної ситуації хоча б однієї зі сторін. У той же час є сприйняття реальності як проблемної і розуміння необхідності якихось дій. Крім того, може змінюватися настрій одного з

учасників взаємодії, робити критичні зауваження іншій стороні, обмежуючи контакти тощо [26].

Латентний етап, ще не конфлікт, але перехід від нормального спілкування до конфліктного вже почався. Латентність означає збереження таємниці, небажання викривати протиріччя в спілкуванні, і обидві сторони продовжують робити вигляд, що стосунки здаються нормальними і звичайними. Залежно від характеру учасників спілкування може тривати нескінченно довго. Цей етап закінчується розбіжностей інтересів і формуванням наміру їх узгодити [26].

Демонстраційний етап - це спроба сторін розв'язати об'єктивну ситуацію без конфлікту (переконання, пояснення, запит, інформація). На цьому етапі реальність розглядається як свого роду конфлікт, але люди все ще намагаються переконати один одного, майже нормальний спосіб спілкування. Надалі ця стадія характеризується підвищеною дратівливістю, агресивністю, імпульсивністю. Дискусія, яка переконує іншу сторону, переростає в емоційну суперечку, потім у взаємні звинувачення і, на кінець в розрив спілкування, оскільки виникає думка, яку неможливо переконати іншу сторону. Поступово супротивник стає ворогом, і конфлікт переходить у фазу підйому (конфлікт, агресія) [26].

II. Фаза підйому включає такі етапи.

Інцидент - це перше зіткнення між сторонами, збіг обставин, який є формальною причиною конфлікту. При значному розходженні сил конфлікт може закінчитися інцидентом. Якщо після інциденту не вдається знайти компроміс і запобігти подальшому розвитку конфлікту, то після першого інциденту буде другий, третій і т.д. Конфлікт переходить у наступний етап – ескалація [26].

Ескалація - гостре загострення боротьби опонентів та її ознаки:

1) Звуження когнітивної (сприйняття) сфери поведінки і діяльності, перехід до більш примітивних форм відображення;

2) Адекватне сприймання іншого замінюється образом ворога. Це проявляється в наступних аспектах: увага повністю зосереджена на негативних якостях супротивника (реальні та ілюзорні); недовіра (все від ворога - або погане, або переслідування нечесних цілей); звинувачення ворога (усі проблеми несе відповідальність ворог і винуватий в усьому); негативні очікування (все, що робить ворог, це завдати шкоди іншій стороні в конфлікті); ототожнення зі злом (ворог завжди втілює протилежне тому, до чого ви прагнете, він намагається зруйнувати те, що вам дорого, і тому повинен бути знищений сам); вираз «нульової суми» (все, що вигідно противнику, шкодить вам і навпаки); деіндивідуалізація (будь-який, хто належить до групи опонента, автоматично стає ворогом); відмова від співчуття (ви не маєте нічого спільного зі своїм ворогом, ніяка інформація не може спонукати вас проявити до нього людські почуття, керуватися етичними критеріями по відношенню до ворога небезпечно і нерационально);

3) Підвищення емоційної напруги у відносинах;

4) Перехід від аргументів до претензій та особистих випадків. Конфлікти зазвичай починаються з висловлення досить обґрунтованих аргументів, але вони супроводжуються яскравими емоціями;

5) Поляризація інтересів, наростання протиріч. Повідомляється, що в разі ескалації інтереси конфлікуючих сторін належать двох протилежних полюсів;

6) Застосування насильства. Слід враховувати, що на цьому етапі враховується не тільки реальна загроза, але іноді набагато важливіше потенційна загроза;

7) Забування про первісний предмет розбіжностей;

8) Збільшення кількості учасників конфлікту;

9) Розширення меж конфлікту (узагальнення) - перехід до більш глибоких суперечностей, збільшення потенційних причин зіткнення. Конфлікт, як правило, ніколи не буває в постійні межі і в одному стані [26].

III. Пік конфлікту.

На цьому *фазі конфлікту навмисно загострюється*, відбувається накопичення порушень. На даній стадії будь-яке перемир'я слід розглядати як позитивне досягнення, тобто зобов'язання сторін не робити агресивних дій. Противники можуть продовжувати виношувати агресивні плани, але є також передумова для подальшого просування «назад» до нормального спілкування [26].

IV. Фаза спаду.

У фазі спаду розрізняють наступні етапи [26]:

- *Збалансоване протистояння* - сторони продовжують протистояти, але напруження боротьби знижується;

- *Фінал конфлікту (завершення)* - це перехід конфлікуючих сторін до пошука вирішення проблеми. За своїм характером завершення конфлікту може бути:

1) з точки зору досягнення цілей протистояння - переможний, компромісний, програвши;

2) з точки зору форми вирішення конфлікту - мирне, ненасильницький;

3) з точки зору функцій конфлікту - конструктивне, деструктивне;

4) з точки зору ефективності та повноти рішення - повністю завершено, відкладено на певний (або невизначений) час;

- *Післяконфліктна фаза* включає в себе наступні етапи - часткова і повна нормалізація відносин між противниками.

Часткова нормалізація відносин відбувається тоді, коли негативні емоції повністю не зникли і супроводжуються переживаннями, усвідомленням події шляхом коригування оцінок опонента, почуттям провини за свої дії під час конфлікту [26].

Повна нормалізація відносин відбувається тоді, коли сторони усвідомлюють важливість подальшої конструктивної взаємодії. Це час для роздумів, переживання і виправлення самооцінки, відносин. Дані

американського психолога Л. Уолтера говорять про те, що тільки на післяконфліктної стадії, коли сторони конфлікту готові до позитивних змін, можна проводити чесний, об'єктивний і конструктивний аналіз конфліктної ситуації для того, щоб встановити перспективи подальшого розвитку відносин [26].

1.2. Проблеми конфліктності серед підлітків у психологічній теорії та практиці

Підлітковий вік, як складний етап переходу від дитинства до дорослого віку, це період формування протиріч між ставленням до себе та ставленням до значущих оточуючих, прагненню до самоствердження та неможливості це зробити, не зачіпаючи інтереси інших, прагнення до ідеалів і не приймаючи прямі вказівки та поради щодо його досягнення. Незважаючи на те, що конфліктними підлітками є егоцентричні, яким являє собою неадекватну сильну сконцентрованість на власній особі, що виявляється у почутті власної винятковості і переоцінці своїх здібностей, завищення самооцінки з часом призведе до конфліктних ситуацій. Зокрема, у школах конфлікти серед учнів дуже серйозні. Конфлікти між підлітками у школі та у класі найчастіше ґрунтуються на емоціях та особистому неприхильності, негативні почуття, такі як гнів, страх, помста, ворожість відіграють важливу роль у відносинах з іншими людьми. Конфлікт загострюється охоплює все більше людей.

Слід зазначити, що конфлікт став однією з найскладніших проблем у сучасному шкільному житті. Підлітки, які взаємодіють з дорослими, своїми однолітками, соціальним та культурним середовищем, часто на різних рівнях та в різних обставинах, стикаються з конфліктами. Кількість конфліктів у системах «вчитель-учень» та «учень-учень» постійно збільшується. Практично відсутні позитивні відносини між учителем та учнями, між ними

наростає емоційна та духовна дистанція; навпаки, знижує взаємний інтерес та знижує мотивацію підлітків до навчання.

Неконструктивна поведінка сторін у конфліктній ситуації призводить до переростання ділових конфліктів на емоційні, що призводить до таких негативних наслідків, як посилення емоційної напруги, підвищена тривожність. Тривалі невирішені конфлікти негативно позначаються на міжособистісних стосунках та соціально-психологічному кліматі у шкільному колективі. Відсутність належної уваги до проблеми конфліктів у школі суттєво збільшує конфліктний потенціал освітнього середовища, що є основою формування конфліктної спрямованості особистості та перешкодою у процесі самореалізації людини.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що трактування поняття конфлікту є досить поширеним, тому воно рівнозначне філософському розумінню протиріччя. У психології поняття «конфлікт» зазвичай визначають як зіткнення протилежних напрямків і взаємовиключних тенденцій єдиного сюжету в свідомості, в міжособистісному спілкуванні або міжособистісних відносинах індивідів або груп людей, пов'язаних з негативним емоційним переживанням.

У К. Хорні аналізує внутрішньоособистісний конфлікт стосовно підліткового віку з двох позицій: як зіткнення прагнень задоволення бажань та безпеки і як протиріччя невротичних потреб, задоволення яких спричиняє розчарування інших.

К. Хорні для визначення психологічних причин внутрішніх конфліктів вважає, що індивідуальна поведінка визначається несвідомо. На думку автора, несвідомі спонукання мають афективний, емоційний характер, при цьому відчуття тривоги розглядається К. Хорні як базисне у дослідженні і моделюванні поведінки.

На думку К. Хорні, тривога є одним із найпоширеніших явищ, які відчуває підліток, а ворожі спонукання є основним джерелом невротичної

тривоги. Автор визначив чотири основні способи уникнути підліткової тривоги:

- раціоналізація;
- заперечення;
- спроби приглушити тривожність (наприклад, через вживання алкоголю);
- уникання (або утікання) хвилюючих думок, почуттів, спонукань чи ситуацій, які до них призводять.

Внутрішньоособистісний конфлікт, за К. Хорні, проявляється як:

- стосунках любові, прихильності і ставлень до оточення (як до інших підлітків, так і з їх боку);
- ставлення, пов'язане з оцінкою «Я»;
- ставлення, пов'язані із самоствердженням;
- ставлення, пов'язане з агресією.

К. Хорні виділив три основні моделі поведінки для вирішення внутрішньоособистісних конфліктів:

- прагнення до оточуючих - бажання до єднання з іншими підлітками, причетність до групи, до суспільства – таким чином особистість намагається забезпечити себе (модель сумісної діяльності, взаємодії, інтенсивного спілкування);
- прагнення від оточуючих - прагнення втекти від інших, спілкуватися з ними, триматися подалі від суспільства, при цьому прагнення створити власний (можливо, хибний) світ (модель відходу спілкування та взаємодії);
- прагнення проти оточуючих - бажанням руйнувати світ і боротися проти нього (модель боротьби і руйнування) [35, с.124].

Зокрема, схильність у підлітковому віці до тієї ж тривожності чи вияв прагнень як бажання бути частиною групи, але в той же час як у підлітків проявляється та ж замкнутість.

Перше теоретичне та експериментальне дослідження міжособистісного конфлікту було проведено К. Левіним, який розглядав конфлікт у контексті задоволення та незадоволеності особистих потреб. Він визначив конфлікт як «ситуацію, в якій на індивідів впливають сили приблизно однакової величини і в протилежних напрямках», тобто міжособистісний конфлікт. К. Левін має на увазі суперечність між потребами людини та зовнішніми силами. Якщо підліток опинився в такій ситуації, то сила, яка його спонукає з боку дорослого, є результатом владного поля цієї людини над підлітком. Чим більша потреба людини, тим серйозніший конфлікт. Незадоволення потреб створить напругу, а умовою задоволення особистих потреб є наявність вільного простору. К. Левін говорив, що суспільство є як незалежна: групи дорослих і групи дітей [11].

Психологічні конфлікти відіграють значну роль у формуванні нових рис характеру та у перебудові особистості, та їх вирішення є гострою формою розвитку – відбувається зміна структури особистості підлітка та формування нових відносин. Конфлікт переводить його учасників на якісно новий рівень взаємодії, що супроводжується переорієнтацією цінностей, усвідомленням та формуванням особистих та групових інтересів, зміною комунікативної структури, руйнуванням старих та створенням нових схем легітимізації.

Специфіка позиції підлітка в тому, що він є «маргінальна» особистість. Підліток опиняється в середині двох груп, тому що він більше не хоче належати групи дітей та намагається перейти у дорослу групу, але вони все ще не приймають його. Отже, чим більший розрив між двома групами, тим довший період неспокійного стану підлітка і тим складніше протікає підлітковий вік.

Підліток нерідко поводить себе як «маргінальні люди», описані в соціології: він може бути надмірно чутливим, особливо до недоліків молодших дітей, він легко переходить з однієї крайності до іншої,

образливий. І це пояснюється саме його маргінальними позиціями: він більше не хоче належати до своєї старої групи (групи підлітків), але його ще не прийняли до більш привілейованої, з точки зору, групи дорослих. Подібність підлітків і представників маргінальних меншин настільки очевидна для К. Левіна, що, на його думку, поведінку останніх, можна назвати як поведінка постійного отроцтва [36].

Описані зміни у психологічному просторі К. Левін пояснює всю феноменологію отроцтва: сором'язливість, чутливість та агресивність підлітка через неточність та нестійкість ґрунту; більш-менш постійний конфлікт між різними відносинами, цінностями, ідеологіями і стилями життя; емоційний стрес унаслідок цих конфліктів; готовність зайняти крайні позиції та вжити крайніх заходів, кардинально змінити свою позицію [36].

Ступінь і конкретні типи поведінки підлітка залежать від складної структури психічного простору і від конфліктуєчих сил у цій структурі. Першорядне значення є ступінь відмінності та поділу між дорослими та дітьми, які характеризують цю культуру. Також важливий ступінь, у якому підліток перебуває у положенні маргіналізованої особистості [36].

Важливим етапом у підлітковому віці є процес самосвідомості. Він заснований на здатності людини відрізнити себе від своєї життєдіяльності, свідомо займатися своїми потребами та здібностями, спонуканнями, переживаннями та думками.

Згідно з теорією особистості З. Фрейда, суб'єктивний образ «Я» підлітків формується на основі думок оточуючих. Самооцінка є необхідною частиною самосвідомості. Самооцінка підлітків зазвичай неадекватна: вона підвищена або сильно занижена.

Формування особистості хлопчиків і дівчаток відрізняється за інтелектом і емоційністю. У хлопчиків більш очевидні абстрактні здібності та ширший спектр інтересів, але в той же час вони «безсилі» в реальному житті. У дівчаток більш розвинена словесно-мова діяльність, здатність до

співчуття і переживання. Вони більш чутливі до критики своєї зовнішності, ніж до критичних оцінок своїх інтелектуальних здібностей. Підліток прагне до самостійності, але в складних життєвих умовах намагається не брати на себе відповідальність за власні рішення і чекає допомоги дорослих. Можна зазначити, що неадекватна самооцінка впливає на конфлікти підлітків [32, с.22].

У 60-ті роки ХХ століття було опубліковано роботу американського психотерапевта Еріка Берна (1902-1970рр.), який створив теорію транзактного аналізу, засновану на синтезі ідей психоаналізу та інтеракціонізму.

Трансакція - це одиниця взаємодії партнерів зі спілкування, що супроводжується завданням їхньої позиції.

Однією з відправних точок теорії Е. Берна була ідея про те, що кожна особистість складається із трьох станів:

1. Дитина (що становить особистості, змістом якої є спонтанні емоції, прагнення, переживання);
2. Батьківський стан (невід'ємна частина особистості, що виявляється в стереотипній поведінці, прагнення повчати, дотриманні норм, правил набутих з досвіду);
3. Дорослий (частина особистості, яка прагне реалізувати раціональну та відповідну для адекватного ставлення до життя) [40, с.9].

У процесі спілкування для людей транзакції (взаємодії) здійснюються між зазначеними позиціями-станами. Якщо реалізовано транзакцію, в якій позиції доповнюють одна одну, виникають безконфліктні відносини. Якщо відбувається транзакція, в якій транзакції перетинаються (наприклад, один співрозмовник реалізує позицію дорослий-дорослий, а інший підліток-дорослий), то спілкування змінюється на гірше і може виникнути конфлікт [40, с.9].

За даними дослідження М. Шерифа: ситуаційний підхід до вивчення міжгрупових конфліктів, з його знаменитими експериментами, у яких міжгруповий конфлікт створювався у реальних умовах людської взаємодії. Цілком природно, що міжгрупові конфлікти стали об'єктом уваги багатьох дослідників. Вони охоплюють значну кількість учасників, розрізняються за розміром, у тому числі за своєю руйнівною силою. До них відносяться різні типи соціальних, расових, етнічних та інших конфліктів, що вимагають пошуку практичних шляхів їх вирішення. Загальна схема експериментів Шерифа (з варіаціями у різних серіях) була наступною. У літньому таборі група незнайомих між собою хлопчиків-підлітків (віком від 11 до 15 років) була поділена на дві підгрупи, також у кожній з яких йшло своє життя. Перебуваючи у таборі, хлопчики потоваришували між собою, утворивши дві згуртовані групи. Після цього виникла конкурентна ситуація: змагання, в якому одна з груп була визнана такою, що програла, а інша - переможцем. Це спричинило конфлікт між групами. Таким чином, було зроблено висновок, що конфлікт є продуктом об'єктивної конкурентної ситуації [18, с.31-32].

Недоліки ситуаційного підходу:

- невиправдані спроби перенесення лабораторних даних на процеси поведінки та взаємодії людей у реальних умовах існування;
- редукція конфлікту до поведінкової реакції, зміст людського досвіду, мотивації, уявлення про те, що відбувається, залишилися поза сферою розгляду - саме те, що найбільше цікавить психологію та є психологічною сутністю людського конфлікту;
- індивідуально-психологічні особливості учасників конфлікту відіграють другорядну роль і виявляються у виборі тієї чи іншої стратегії подолання конфлікту (компроміс, суперництво, співробітництво), проте залежність поведінки та реагування на зовнішні умови ситуації залишаються фундаментальними, які біхевіористи зводять до поняття стимулу.

Переваги:

- завдяки ситуаційним підходам сучасна наука отримала велику кількість емпіричного матеріалу з проблем конфлікту;
- розуміння конфлікту розширилося за межі поданого у психоаналізі тлумачення конфлікту як винятково інтрапсихічного за походженням феномену [18, с.31-32].

Проблеми конфліктної поведінки у підлітковому віці. Це період коли часто виникають конфлікти. У зв'язку із цим досить важливо вивчити причини та умови виникнення конфліктних ситуацій у підлітків. Довгочасні конфлікти негативно відбувається на взаємостосунки, соціально-психологічний мікроклімат у шкільному колективі та стають перешкодою на шляху до самореалізації підлітка.

1.3. Особливості прояву конфліктності в підлітковому віці

Підлітковим називають вік 12 - 15 років, хоча чіткі межі не завжди можна встановити, тому що це залежить від особливостей розвитку дитини. Це дуже складний період у житті дитини і не даремно його називають «перехідним», «важким», «критичним». Даний період відбувається становлення нових зразків і цінностей, формування нових взаємин із дорослими і друзями [34, с.8-9].

Зазвичай це період завершення дитинства та початку її «зростання». Біологічно - це період завершення фізичного дозрівання. Особистісний розвиток у підлітковому віці супроводжується виникненням внутрішньоособистісних розбіжностей. Зокрема, В.О. Сухомлинський говорив, що «підлітку властива розбіжність між багатством бажань, з одного боку і обмеженістю сил, досвіду, можливостей для здійснення їх, з іншого» [12, с.23].

Наявність таких розбіжностей, їх виникнення, розвиток і зникнення істотно вплинуть на особистість підлітків. Існування невирішених

внутрішніх розбіжностей може призвести до відхилень у поведінці, а процес вирішення цих розбіжностей набуває затяжної форми конфлікту. Основні об'єктивні розбіжності підліткового віку також породжують його конфлікт, оскільки у ранньому підлітковому віці складається ситуація, що сприяє виникненню розбіжностей, до того часу, поки дорослі зберігають своє ставлення до підлітка як до дитини. Подібне відношення, з одного боку, розбіжності завданням виховання та сповільнює розвиток соціальної зрілості підлітка, а з другого боку - не відповідає уявленням підлітка про ступінь його зрілості та їх претензії на нові права. Якраз ця розбіжність лежить в основі більшості конфліктів та труднощів у взаєминах підлітка з дорослими, однолітками та батьками.

Д. Б. Ельконін досліджує тенденцію схильність підлітків до дорослого життя - бажання бути, здаватися і вважатися дорослим. Розвиток дорослого життя в різних його проявах залежить від сфери, в якій підліток прагне утвердитися, від характеру, який набуває його незалежності. Також важливо, чи задовольняється формальною незалежністю із зовнішнього боку, що здається дорослому життю, або що необхідна справжня незалежність, що відповідає глибокому почуттю. На цей процес сильно впливає система взаємовідносин, до якої входить підліток – визнання або невизнання її дорослості з боку батьків, вчителів та однолітків. Тому почуття дорослості стає центральним новоутворенням підліткового віку. Після пошукав себе, особистої нестабільності у дитини виробляється «Я-концепція» - система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, образів «Я». Підліток відкриває собі свій внутрішній світ. Складні переживання у зв'язку з новими відносинами, їх особистісні характеристики, дії аналізуються їм упереджено. Підліток хоче зрозуміти, хто він насправді, і уявляє, ким він хоче бути. Образи «Я», які створює у своїй свідомості підліток, різноманітні – вони відтворюють усе багатство його життя. Фізичне «Я», тобто уявлення про їхню зовнішню привабливість, уявлення про їх розум, здібності, силу

характеру, товариськість, доброту, у сукупності утворюють великий пласт «Я-концепції» - так званого справжнього «Я». Пізнання себе, своїх якостей призводить до формування когнітивного (пізнавального) компонента «Я-концепція». З ним пов'язані два інших: оціночний та поведінковий. Для підлітка важливо не тільки знати, хто вона насправді, а й наскільки значущі її індивідуальні особливості [27].

Підліток – ще цільна зріла особистість. Окремі його риси зазвичай дисонують, поєднання різних образів «Я» негармонійно. Нестійкість, рухливість всій душевного життя на початку і середині підліткового віку призводить до мінливості уявлень про себе. Іноді випадкова фраза, комплімент або насмішка призводять до помітного зрушення в самосвідомості. Коли ж образ «Я» досить стабілізувався, а оцінка значущої людини або вчинок самого підлітка йому суперечить, часто включаються механізми психологічного захисту. Крім реального «Я» «Я-концепція» включає в себе ідеальне «Я». При високому рівні домагань і недостатньому усвідомленні своїх можливостей ідеальне «Я» може занадто сильно відрізнятись від реального. Тоді пережитий підлітком розрив між ідеальним чином і дійсним своїм становищем призводить до невпевненості в собі, що зовні може виражатися в уразливості, впертості, агресивності [27].

Прояв підліткового конфлікту має свої особливості. В підлітковому віці через протиріччя між психологічними особливостями, розвитком внутрішніх і зовнішніх умов можуть виникати ситуації, що порушують нормальний розвиток особистості, утворювати об'єктивні передумови для виникнення та прояв конфліктів. Взаємовідносини підлітків з навколишнім світом спонтанні, неконструктивні, незрілі, некомпетентні. Тому поведінка підлітка характеризується підвищеною конфліктністю.

Особистісним фактором виникнення конфліктів є рівень конфліктності особистості. Коли цей рівень високий, говорять про конфліктну особистість, яка схильна до конфліктних взаємин. Узагальнюючи дослідження

конфліктності (М.І.Пірен, Ю.П. Черненко, В.П.Шейнов), можна сказати, що конфліктність є системною складною властивістю особистості, яка включає комплекс психічних властивостей, а саме:

- неадекватну (завищену або занижену) самооцінку своїх можливостей і здібностей, яка йде у розріз з оцінками навколишніх, що й викликає конфлікт;
- прагнення домінувати будь-що, де це можливо і неможливо;
- консерватизм мислення, поглядів, переконань, небажання подолати застарілі традиції;
- зайва принциповість і прямолінійність у висловах і думках, прагнення сказати те, що є, на погляд особистості, правдою, іншому в очі, незважаючи ні на що;
- певний набір емоційних якостей особистості: тривожність, агресивність, упертість, дратівливість [37, с.254].

Представники ситуаційного підходу до конфліктів дають власне трактування характеру виникнення конфліктів і визначення конфлікту. У. Клар описує конфліктна особистість є людина, яка бере участь в конфліктних взаємодіях, тобто має велику тенденцію сприймати ситуації як конфліктуючі, або визначає його як людину, схильного до конфліктної реакції на певні обставини. На думку К. Хорні, конфлікт може бути особливістю «невротичної особистості», тобто людина невротично реагує на життєві ситуації, які не викликають конфлікту у здорової людини.

Конфліктність визначається як перманентна риса особистості, яка акумулюється її природними задатками і соціальним досвідом. Таке визначення можна знайти в роботах В.І. Ілійчука, Л.О. Петровської, В.І. Ващенко.

Конфліктність передбачає певний рівень психічної напруженості. Він може бути різним для різних людей, що пов'язано з рівнем психологічної стійкості людини. Психічно стійкі та психічно нестійкі люди в складних

ситуаціях поводяться по-різному. У психічно нестійких підлітків відсутні ефективні способи подолання перешкод, тому іноді спостерігається явище самоіндукції негативного емоційного напруження: дезорганізована поведінка посилює стресовий стан, який ще більше дезорганізує поведінку, що веде до виникнення «хвилі дезорганізації» [37, с.254].

Конфліктність особистості визначається наступним комплексом факторів:

- психологічних – темперамент, рівень агресивності, емоційний стан (тривожність);
- соціально-психологічних – соціальні установки і цінності, відносини до опонента, спрямованість у взаємодії, компетентність у спілкуванні, інтелект, основні тенденції поведінки;
- соціальних факторів – умови життя і діяльності, можливості релаксації, соціальне оточення, загальний рівень культури, можливості для задоволення потреб [37, с.254].

Загострення конфліктності серед підлітків збільшується з кожним роком і різко виражається, що призводить до зростання хуліганства, злочинства, злочинів, злочинності серед неповнолітніх. Будь-яке протиріччя, здатне обмежити права підростаючої особистості, відразу викликає реакцію протесту з її боку, емоційний зрив. Схильність до конфлікту породжує конфлікт, що у навчальному та виховному процесу є важливою соціально-психологічною проблемою процесу. Правильне управління вчителем процесом вирішення конфлікту або його запобіганню сприяє підвищенню ефективності педагогічного спілкування з учнями. Обов'язковою умовою для цього, а також важливим фактором подолання негативних проявів конфлікту є розуміння вчителем особистості учня, що сприяє гармонійному розвитку особистості вчителів та учнів.

Конфліктність у підлітків відрізняється низкою особливостей, пов'язаних з відсутністю у них життєвого досвіду та низьким рівнем

самозасудження, неспроможністю адекватно оцінювати життєві обставини, підвищеною емоційною збудливістю, імпульсивністю, руховою та мовленнєвою активністю, підвищеним почуттям залежності, прагнення набути певного статусу у референтній групі, негативізмом, невірноваженість збудження та загальмованості. Схильність підлітків до конфліктів можна пояснити як емоційними і фізіологічними віковими змінами.

Основна характеристика нестійкого та дискомфортного становища підлітка – недостатня сформованість соціальних навичок, що сприяють успішній соціалізації. Недостатньо сформовані соціальні навички, підкріплені соціально-економічною незахищеністю, часто є причиною підвищеної агресії, підліткових конфліктів, їхнього прагнення компенсувати незадоволеність життям у будь-який спосіб. Підлітки стикаються з низкою суперечливих позицій та внутрішніх коливань між залежністю та незалежністю, роллю дитини та дорослого. Молода людина, перед якою стоїть завдання зміни ролей, часто потрапляє в ситуацію рольових конфліктів. Проблеми протиріч у сфері діяльності особистості можуть сприйматися як рольові конфлікти [37, с.255].

У підлітковому віці є запити на соціального середовища (батьків, вчителів, однолітків) можуть бути суперечливими. Зміна ролей, необхідність приймати важливі рішення щодо ціннісних орієнтацій можуть призвести до рольових конфліктів та невизначеності статусу, а також накладає чіткий відбиток на «Я-концепцію». Тому перехід від нормальних потреб індивіда до недотримання соціальних норм допустимий лише при ситуації конфлікту об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Відомо, що будь-яка поведінка людини в суспільстві є одночасно соціальною та асоціальною, людина істота суспільства та соціальні фактори є головними детермінантами її поведінки. Зокрема, контраст дитинства та зрілості, між якими знаходиться підліток, ускладнює засвоєння ним соціальних ролей та породжує безліч зовнішніх та

внутрішніх конфліктів. З іншого боку, існує проблема індивідуальних відмінностей. Загальні закономірності проявляються в індивідуальних варіаціях, які залежать не тільки від середовища та умов виховання підлітка, а й від особливостей особистості [37, с.255-256].

Важлива особливість підліткової поведінки – тривалі конфліктні відносини з оточуючими. Поведінка підлітка викликає обурення оточуючих, і вони реагують на його дії жорсткою критикою, покаранням та негативним ставленням до своїх дій. Сам підліток розцінює це як ворожі дії, як замах на його незалежність, самостійність, особисту гідність [33].

Конфлікти між підлітками та батьками викликані деструктивністю внутрішньосімейних відносин, прогалинами у вихованні, індивідуальними психологічними змінами у психічному розвитку підлітків та індивідуальними особливостями самих дорослих. Конфліктна поведінка підлітків виникає, коли не враховуються індивідуальні особливості, вікові зміни психіки, коли не змінюються форма та зміст спілкування дорослих [37, с.256].

Конфлікти, що виникають безпосередньо між підлітками, поділяються на міжособистісні, конфлікти між індивідом і групою та між групами - протистояння учасників відбувається безпосередньо, тут і зараз, на основі зіткнення між їхніми особистими мотивами.

Конфліктні відносини сприяють розвитку адаптивних форм поведінки та емансипація підліткової молоді. Існує відчуження, переконання, що у дорослого немає несправедливості, існування якої забезпечується думкою у тому, що дорослий його не розуміє. На цій підставі може мати місце навмисне неприйняття вимог, думок і поглядів дорослого, що в цілому може упускати можливість впливати на підлітка в цей ключовий період формування особистості. У підлітковому віці зростає кількість складних педагогічних ситуацій, посилюючи конфліктність підлітків [8].

Аналізуючи проблему конфліктів у підлітковому віці, Т.В. Драгунова говорить, що проблеми виникають не тільки у дітей, а й у дорослих.

Постійно дорослі не готові розширювати права підлітків через інерцію «дбайливих» відносин і того факту, що діти залишаються залежними від батьків та їх нездатністю приймати самостійні дії та рішення.

Спочатку конфліктні відносини виникають, як правило, проти волі підлітка з одним із батьків чи вчителів. Потім конфліктне середовище розширюється і закінчується поганими відносинами з більшістю дорослих та однолітків. Якщо перші конфлікти викликають глибокі внутрішні переживання та посилюють самоаналіз, самооцінку, то надалі, звикаючи до протиріч, підліток все частіше починає звинувачувати інших. Звідси й складний характер підлітків.

Підлітки часто конфліктують один з одним у зв'язку з різним статусом, який займають у міжособистісних відносинах. Це зазвичай затяжні, тривалі конфлікти, причини яких приховані від вчителів, тому їх важко вирішити. Деякі із спостережуваних конфліктів є результатом протиріч, що виникають між високою самооцінкою та не відповідним реальною ситуацією учнів у класі.

Зріла особистість підлітка у конфлікті висловлює «зовнішній локус контролю», звинувачуючи інших чи певні обставини. Підліток не вірить у свої сили у вирішенні конфліктних ситуацій, прийнятті пасивної поведінкової настанови та переживає астенічних емоцій. Тому підліток прагне досягти суб'єктивно-особистісного результату, проявити себе, відчути впевненість у своїх силах, навіть якщо причину конфлікту не усунуто [38].

Основні причини конфліктів у підлітків є егоїзм, впертість, прагнення «піддержати компанію», суперечливість загальних та особистих інтересів, незгоду з думкою оточуючих, труднощі у спілкуванні з вчителями, батьками, однолітками, все це утворює об'єктивні причини конфліктів у складній системі відносин.

Загалом, у зв'язку з появою у підліткового віку нових психологічних особливостей інколи їхні стосунки з дорослими та однолітками

супроводжуються конфліктами, негативними формами поведінки, зокрема, проявами грубості, упертості. Це пов'язано, як правило, з прагненням до самостійності, що дорослі не сприймають і не підтримують. Підлітки хочуть, щоб з їхніми думками, бажаннями та настроями рахувалися, не терплять недовіри, байдужості, насмішок, нотацій, особливо у присутності друзів. Однак прояви негативних форм поведінки і конфліктність підлітків не є неминучими. Компетентні, досвідчені батьки і вчителі знають, що передбачити та попередити конфлікт легше, ніж подолати його наслідки, і відповідно вибудовують свою взаємодію з підлітками. Як правило, вони дбайливо і з розумінням ставляться до внутрішнього світу, переживань, захоплень дитини, труднощів і особистісних проблем, поєднують високий рівень вимог з високою повагою до її особистості. Це робить дорослих значущими і потрібними підлітку. А бути значущим і потрібним - означає розділити його тривоги і сумніви, стати другом, у якого можна шукати підтримки, відповіді на свої запитання, що можливо лише за взаємної відвертості і довіри, розуміння і співчуття [32, с.26-27].

1.4. Психологічні основи профілактики конфліктів у роботі практичного психолога з підлітками

Профілактика конфліктів – створення таких умов діяльності та взаємодії, що призводять до конструктивного розвитку що з'являється суперечність [1, с.48].

А.Я.Анцупов виділяє *первинну і вторинну профілактику конфліктів*. Обидва види профілактики не передбачають необхідність як зовнішніх (організаційних, управлінських), так і внутрішніх або власне психологічних запобіжних заходів. Первинна психопрофілактика конфліктів полягає в психологічній просвіті і розвитку потенційних або реальних учасників конфліктів. Вторинна – передбачає роботу безпосередньо в групах ризику та

в групах з високим потенціалом конфліктогенності й ескалації конфліктів [1, с.48].

Запобігання конфліктам так само важливо, як і можливість їх вирішувати конструктивно. Ефективне запобігання дозволяє уникнути навіть незначних негативних наслідків, які можуть виникнути внаслідок конфлікту, який був вирішений конструктивним чином.

Попередження конфліктів можуть здійснювати як самі суб'єкти соціальної взаємодії, так і спеціально підготовлені фахівці. А. Анцупов та А. Шипілов виділили чотири напрями, за якими потрібно проводити роботу з попередження конфліктів:

- створення об'єктивних умов, які перешкоджають виникненню та деструктивному розвитку передконфліктних ситуацій;
- оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;
- усунення соціально-психологічних чинників виникнення конфліктів;
- блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.

Здебільшого профілактику конфліктів треба здійснювати одночасно за всіма зазначеними напрямами [16, с.167].

Соціально-психологічні умови профілактики конфліктів здійснюють значний вплив на конфлікт, а тому зміна цих умов може привести до істотних змін у перебігу самого конфлікту. А. Анцупов та А. Шипілов зазначають, що соціальна взаємодія має несуперечливий характер тоді, коли вона є збалансованою. Вони виділили п'ять балансів, при порушенні яких може виникнути конфлікт:

1. Баланс ролей. У соціальній взаємодії її учасники можуть грати щодо один одного ролі старшого, рівного або молодшого за своїм статусом. Якщо підлітки по спілкуванню приймають свої ролі, рольового конфлікту не виникає. Найвищий конфліктний потенціал має роль старшого, хоча вона

часто для підлітка є психологічно найбільш комфортною. Найсприятливішою у плані попередження конфліктів є взаємодія з оточенням на рівних;

2. Баланс взаємозалежності у рішеннях та діях. Кожний підліток прагне до свободи та незалежності. Однак наша свобода не має обмежувати свободи тих, хто поряд. Якщо одна людина відчуває надмірну залежність від іншої, це може викликати у неї дискомфорт, спровокувати конфліктну поведінку;

3. Баланс взаємних послуг. Кожний підліток надає допомогу іншим людям і отримує допомогу від інших людей. Однак, якими б альтруїстичними почуттями не керувалась би підліток, свідомо чи несвідомо вона фіксує послуги, які надала сама чи отримала від інших. Порушення балансу у цій системі може викликати напруженість у стосунках і породити конфлікт;

4. Баланс збитків. Підліткам властиве почуття помсти. Підтримуючи баланс взаємних послуг, підлітки прагнуть також підтримати і баланс збитків: якщо ми маємо збитки внаслідок дій інших людей, ми прагнемо також заподіяти певну шкоду тому, з чийої вини ми постраждали. Завдання збитків може зруйнувати взаємини і стати підґрунтям для виникнення конфлікту;

5. Баланс самооцінки та зовнішньої оцінки. У процесі соціальної взаємодії відбувається постійне оцінювання підлітка один одного. Найбільш інтенсивно процес взаємооцінювання відбувається у діадах «вчитель-учень». Особливість процесу оцінювання себе та результатів своєї діяльності полягає в тому, що індивід виявляє схильність обирати за основу такої оцінки «позитивні» сторони своєї особистості і те, що вдалося виконати у процесі діяльності. Натомість вчитель, оцінюючи роботу учня, схильний оцінювати її на основі того, що не вдалося зробити порівняно з ідеалом, нормативними вимогами до діяльності та її метою;

6. Баланс відповідальності виділяє Дж. Г. Скотт. На її думку, потенційно конфліктною є ситуація, у якій одна із сторін бере на себе занадто велику або занадто малу відповідальність. У першому випадку індивід, який взяв на себе завелику відповідальність, може відчувати перевантаження, втому через необхідність виконувати додаткову роботу та відсутність підтримки. Якщо ж відповідальність занадто мала, може відчувати зменшення своєї значущості, залежність від інших та втрату індивідуальності. В обох випадках можуть виникнути почуття образи та роздратованості, які лежать у основі конфлікту. Навіть якщо учасники ситуації їх не усвідомлюють, вони можуть виявлятися у поведінці партнерів у формі напруженості, підозрливості, роздратованості. А тому ще однією умовою профілактики конфліктів є справедливий розподіл відповідальності. Також слід мати на увазі, що з метою профілактики та більш конструктивного розв'язання конфліктів доцільним є проведення просвітницької роботи, спрямованої на поширення, популяризацію конфліктологічних знань, формування конфліктологічної та конфліктної компетентності, а також на підвищення загальної комунікативної культури [16, с.167].

Розв'язання конфлікту — процес, який передбачає конструктивне вирішення самими суб'єктами або «третьою стороною» суперечностей завдяки обранню вірної стратегії взаємодії в конфлікті чи застосування ефективних узгоджувальних засобів. Перший спосіб активного вирішення конструктивних конфліктів - це усунення недоліків, тобто які призводять до нього. Запобігання конфліктам — поняття, що відбиває утворення об'єктивних і суб'єктивних передумов, які сприяють запобіжному вирішенню конфліктних ситуацій різними конструктивними засобами та не припускають початку конфліктного протиборства [13, с.8].

Зокрема, основною формою (технікою) у співпраці з підлітками щодо розв'язання конфліктів в колективі є:

- особистий діалог та консультації;

- організація та реалізація програми шкільної медіації;
- соціальні проекти;
- тренінги, рольові ігри [28, с.118].

Загалом конструктивні форми вирішення конфліктів передбачає діалог підлітків з самим собою або зі своїм опонентом, спрямований на подолання суперечностей і неузгодженості, врешті-решт, сприяє відновленню гармонії всередині особистості та з іншими.

Розв'язання конфлікту є багатоетапним процесом, тому виокремлюють три етапи:

- перший, діагностика під час спостереження;
- другий, вибір стратегій розв'язання та відповідних технологій;
- третій, здійснюється практична діяльність зі зняття протиріччя та завершення конфлікту.

У процесі вирішення конфліктів діагностується ситуацію протиборств, тому обирають засоби та методи розв'язання проблеми, формується план дій та здійснюється реалізація рішень.

Американський конфліктолог М.Дойч головним критерієм успішного розв'язання конфлікту вважає задоволення сторін його результатами; інші вчені називають показниками цієї конструктивності розв'язання (чи усунення) антагонізму, який спричинив конфлікт, або перемогу того з опонентів, що був правий. Відповідно, чим більше знято конфліктне протиріччя, тим більше шансів для нормалізації відносин між підлітками і тим менша ймовірність переростання конфлікту в нове протиборство. Перемога ж правої сторони у конфлікті, утвердження істини та справедливості, сприяння оптимізації соціально-психологічного клімату в колективі, що у неправій сторони також є свої інтереси, які не слід цілком ігнорувати, доцільно спробувати у ході розв'язання конфлікту хоча б частково переорієнтувати мотивацію неправого опонента, що у подальшому допоможе запобігти конфліктним зіткненням [29, с.111].

Виділяють етапи часткового і повного запобігання конфліктам:

- Часткове запобігання є можливим за умов блокування однієї з причин потенційного конфлікту та обмеження її негативного впливу на опонентів.

- Повне запобігання передбачає нейтралізацію дії всього комплексу чинників, які детермінують конфлікт; це дозволяє спрямувати взаємовідносини протидіючих суб'єктів у напрямі порозуміння і співробітництва [29, с.108].

Інструмент запобігання конфліктам - це систематична організація цілей, з метою якої є мінімізація можливості конфліктів між учасниками, за допомогою внутрішньоособистісної та міжособистісної психологічної корекції (опановування прийомами та навичками безконфліктного спілкування та дотримання психологічних порад). Впливати на стан проблеми взаємодії двома способами: впливати та контролювати власну поведінку, а також впливати на психіку та поведінку підлітка. Тому об'єктивних передумов запобігання конфліктам пов'язані зі здатністю людини до спілкування. Кожен повинен мати можливість визначити, що спілкування набуває передконфліктним, і повернутися із передконфліктної ситуації до нормальної взаємодії, а не впадати в конфлікт, особливо при використанні провокаційних методів.

Щоб запобігти конфлікти потрібно оволодіти прийомами і навичками безконфліктного спілкування. А. Белкін, доповнивши рекомендації Д. Карнегі, дає певні поради безконфліктного спілкування: необхідно в міру думати про свою досконалість і свої бажання та спробувати побачити позитивні сторони в іншому, бути щедрим на похвалу; потрібно розмовляти з підлітками про те, що є предметом їхніх бажань, та можливість надання рекомендацій, як їм бажаного досягнути; навчитися правильно слухати (не перебивати співрозмовника, не робити поспішних висновків і заперечень, не давати непрошених порад, виявляти зацікавленість, емпатію і повагу до

співрозмовника); ведіть розмову, не виходячи за коло інтересів співбесідника; робити як можна більше доброзичливих посилянь; враховувати особистісні особливості співрозмовника особливості сприйняття (візуали, кінестетики), типи темпераменту, риси характеру; спочатку відповідати на аргументи співрозмовника, а потім приводити власні аргументи; висловлювати свої думки і почуття у ввічливій формі, вести аргументацію коректною відносно співрозмовника; оперувати простими, ясними, точними поняттями; прагнути до відкритого спілкування, долати бар'єри, які виникають у процесі розмови; не вживати конфліктогени (слова, дії або бездіяльність, що можуть призвести до конфлікту), не відповідати конфлікт на конфлікт; уникати категоричності, кепкування, нагадувань про якусь неприємну ситуацію [45, с.139].

При наданні психологічної допомоги, зокрема, для профілактики та розв'язання різних конфліктів, основне завдання психолога - допомогти підлітку встановити діалог із самим собою та з навколишнім середовищем. Цей діалог дозволяє підлітку усвідомити свої проблеми. Водночас цей діалог дозволяє підлітку навчитися долати проблеми. Н.В. Гришина зазначає, що такий діалог передбачає насамперед «чесну, відверту розмову підлітка із собою, у ході якої не придушуються протилежні, протидіючі сторони «Я» та не ігноруються внутрішні суперечності». Аналогічні принципи мають бути покладені і в основу реального чи уявного діалогу з оточенням [16].

Загалом, є три основних підходи, які найчастіше використовуються для управління конфліктом:

- 1) психоаналітичні (а в ширшому сенсі - психодинамічні підходи);
- 2) поведінкова психотерапія (біхевіоризм);
- 3) гуманістичні підходи (клієнт-центрована терапія, гештальт-терапія, екзистенційна психотерапія) [16].

Зокрема, більшість вчених вивчають міжособистісну взаємодію, яка вже має місце у самому конфлікті, не приділяючи особливої уваги проблемі

запобігання та підготовки особистості до конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Однак підготовку особистості до запобігання та вирішення конфліктів слід розпочинати набагато раніше. Особливо рекомендується виховна робота зі школярами, які стикаються з проблемами у міжособистісних стосунках. Загалом, робота шкільного психолога з міжособистісними конфліктами може бути сконцентрована на таких напрямках:

- прогнозування та профілактика конфліктів, що забезпечуватиме своєчасне виявлення потенційних конфліктних ситуацій та за умов високої конфліктної компетентності вирішувати суперечності на етапі, коли конфлікт ще не набув форми відкритого протистояння;
- попередження конфліктів, що передбачає створення таких умов діяльності, які перешкоджали б виникненню суперечностей та конфліктів;
- формування конфліктної компетентності з метою успішного вирішення особистістю міжособистісних конфліктів у різних ситуаціях життєдіяльності;
- створення професійної системи посередництва у вирішенні різноманітних конфліктів [16].

Характер сприйняття комунікативної ситуації залежить від комунікативних компетентності людини. Комунікативні здібності — це поєднання навичок і вмінь, необхідних для ефективного спілкування. Якщо говорити про здатність людини розв'язувати міжособистісні конфлікти, то помічаємо, що для успішного їх розв'язання вона повинна мати відповідний набір умінь і навичок, що можна визначити як частину комунікативної культури та комунікативної компетенції — конфліктну компетенцію. Б.И Хасан говорить, що при визнанні розбіжного характеру процесу розвитку необхідно враховувати таку важливу особливість ефективно-продуктивно-комунікаційної діяльності, як конфліктні компетентності. Він вважає, що напрям і результати процесу міжособистісного спілкування залежать від

здатності індивідів конфліктувати один з одним. Тому конфліктна компетентність є складовою загальної комунікативної компетентності, яка включає розуміння про потенційних стратегій поведінки в конфлікті та вміння повноцінно реалізувати ці стратегії в конкретних життєвих ситуаціях. На його думку, конфліктна компетентність — це здатність утримувати суперечності в продуктивній формі конфлікту, що сприятиме його розв'язанню.

На підставі розуміння конфлікту як такої специфічної організованості діяльності, у якій суперечність утримується у процесі його вирішення, він визначає два рівні конфліктної компетентності:

- перший рівень передбачає здатність до розпізнавання ознак конфлікту, який відбувся, його оформлення для утримання втіленої у ньому суперечності та володіння способами регулювання для розв'язання;

- другий рівень передбачає уміння проектувати необхідні для досягнення певних результатів конфлікти та конструювати їх безпосередньо у ситуаціях взаємодії [16].

Для другого рівня особистості характерне володіння методами організації продуктивно орієнтованої конфліктної поведінки учасників та взаємодіючих сторін.

При цьому треба враховувати два основні положення, на які слід спиратися у процесі формування конфліктної компетентності:

- 1) однією з найефективніших форм розв'язання суперечностей є переговори; саме вони створюють необхідність та найважливіший контекст співробітництва та кооперації;

- 2) навчання (зокрема і перепідготовка та підвищення кваліфікації психологів, діяльність яких пов'язана з розв'язанням конфліктів та веденням переговорів) може відбуватися лише за умови, що учасники отримують позитивний досвід самостійного аналізу конфліктних ситуацій, їхнє проектування та конструювання у навчальних умовах [16].

Зазначимо, що поняття конфліктної компетентності у сучасній психологічній науці не нове, проте сьогодні воно є недостатньо чітким та однозначним. Зокрема, І.В. Ващенко стверджує, що розвиток конфліктної компетентності особистості передбачає певний рівень розвитку обізнаності про діапазон можливих стратегій поведінки у конфлікті та навички реалізації цих стратегій у конкретній життєвій ситуації. Вона вважає, що конфліктна компетентність відіграє значну роль у розвитку уміння до прогнозування конфліктів. Також, на думку дослідниці, конфліктна компетентність певного рівня розвитку притаманна практично кожній людині. Високий рівень конфліктної компетентності передбачає можливість виконання психотехнічних дій у досить широкому діапазоні з урахуванням зміни умов та самих активних сторін. Набуття конфліктної компетентності розглядають як складний, пов'язаний із віковим розвитком процес, який, забезпечуючи досягнення високого рівня конфліктної компетентності може бути показником відповідних фаз вікового особистісного розвитку та психолого-професійним орієнтиром та критерієм. Загалом для цього дослідника конфліктна компетентність є комплексним утворенням, яке поєднує соціально-психологічну, комунікативну та етичну компетентність [16, с.213]. Конфліктна компетентність передбачає, що особистість вміє:

- впливати на людей під час конфлікту шляхом спілкування з ними;
- керувати поведінкою учасників конфліктних ситуацій;
- виявляти і прогнозувати конфліктні ситуації [16, с.213].

Л.А. Петровська розуміє конфліктну компетенцію, наголошуючи на важливості комунікативної компетентності. Вона наголошує, що конфліктна компетентність – це, перш за все, засвоєння позиції партнерства, співробітництва на тлі власності та інших поведінкових стратегій. Показником зрілого, компетентного спілкування є гнучкість адекватної зміни психологічних позицій. Іншим часом у дослідженнях психології та

педагогіки поняття «конфлікт» і «конфліктологічна компетентність» відрізняються. Окремо, І. В. Козич зумовлює конфліктологічну компетентність як частину професійної здібності, тобто здатність експертів конструктивно осмислити всіх головних цінностей, що взаємодіють у конфлікті, і елементи конфлікту як цілісного об'єкта, щоб зрозуміти всі необхідні умови та режими від переходу етапу до іншого етапу. Воно включає вміння передбачати майбутні конфліктні ситуації, конструктивно змінювати конфліктні ситуації, використовувати конфлікти для досягнення своїх цілей, враховуючи при цьому інтереси іншої сторони.

Для успішного розв'язання конфлікту потрібна, на думку О. Картунова та О. Маруховської, наявність таких умов:

- 1) достатня зрілість конфлікту;
- 2) розуміння суб'єктами конфлікту необхідності його розв'язання;
- 3) готовність та спроможність сторін конфлікту до конструктивних дій;
- 4) наявність для цього засобів, механізмів, ресурсів тощо [16, с.213].

Ці умов достатньо для успішного вирішення міжособистісних конфліктів.

Дорослі повинні оцінювати про ефективність виховання за тим, наскільки вони змогли підготувати підлітків до самостійних дій та прийняття рішень в умовах, яких не було в принципі бути за життя батьківського покоління.

Отже, можна сказати, що для успішного формування конфліктної компетентності у підлітків необхідно, щоб практичний психолог мав високий рівень конфліктної компетентності.

Висновки до першого розділу

Підлітковий вік – це складний перехід від дитинства до дорослості, коли відбувається переплітання суперечливих тенденцій розвитку. Цей вік відрізняється емоційною нестабільністю та імпульсивною поведінкою. Підлітки часто спочатку роблять, а потім думають про те, що вони зробили, водночас розуміючи, що слід вчинити навпаки. Помітний розвиток набувають вольові якості: наполегливість, завзятість у досягненні цілей, вміння долати перешкоди та труднощі. Емоційні стани підлітка можуть раптово змінюватися з різними переходами від надмірної рухливості до спокою, від піднесення до байдужості.

Слід підкреслити, що причини конфліктів у підлітків є егоїзм, впертість, прагнення «піддержати компанію», суперечливість загальних та особистих інтересів, незгоду з думкою оточуючих, труднощі у спілкуванні з вчителями, батьками, однолітками, все це утворює об'єктивні причини конфліктів у складній системі відносин. Зокрема, для підлітків в цьому віці спілкування набуло особливої цінності. Тому відсутність прогресу у цьому виді діяльності найчастіше виявляється внутрішньоособистісні конфлікти, у даний час можна розв'язати за допомогою навчання підлітків навичкам конструктивного, толерантного спілкування.

Для профілактики та розв'язання різних конфліктів, основне завдання психолога - допомогти підлітку встановити діалог із самим собою та з навколишнім середовищем. Цей діалог дозволяє підлітку усвідомити свої проблеми. Водночас цей діалог дозволяє підлітку навчитися долати проблеми.

Таким чином, конструктивне розв'язання конфліктів потрібно визначити існування даного конфлікту та наявність протилежних цілей, дослідити подолання конфлікту, розробити варіанти вирішення конфлікту в колективі. Щоб запобігти конфлікту потрібно включають такі дії усунення

справжнього предмета конфлікту та нейтралізацію дії всього комплексу факторів, що детермінують конфлікт, дозволяє направити взаємодію суб'єктів у русло їх співробітництва для реалізації спільних інтересів. Крім того, для запобігання конфліктів необхідно дотримуватися практичних порад та рекомендацій: справедливе ставлення до інших; поважати інших; виявляти доброту, коректність та витривалість; справжність у розмові; повністю оцінювати власні здібності; виявлення позитивних емоцій.

РОЗДІЛ II.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

2.1. Методика та процедура дослідження

Для проведення експерименту ми залучили 38 учнів, 9 А та 9 Б класи Гощанської загальноосвітньої школи I-III ступенів, із них 20 учнів становили контрольну групу (КГ) і 18 учнів – експериментальну групу (ЕГ).

Для діагностики особливостей поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях було використано наступний психодіагностичний комплекс методик: Методика визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена); Методика діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки; Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком.

Представляємо детальний розгляд вище зазначених методик.

«Методика визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена)» рекомендована для визначення тип поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях. Опитувальник К. Томаса описує кожен з п'яти перерахованих стилів. У різних сполученнях вони згруповані у 30 пар, у кожній з яких досліджуваний має вибрати те судження, що найбільш типове для характеристики його поведінки [39].

К. Томас описує такі типи поведінки особи в конфлікті:

- *суперництво (конкуренція)* як намагання задовольнити власні інтереси за рахунок інших;
- *притосування* як жертвування власними інтересами на користь іншого;
- *компроміс* як прагнення частково задовольнити як свої домагання, так і прагнення опонента;

- *уникнення* як відмова від власних інтересів і від захисту інтересів іншої людини;
- *співпраця*, яка є пошуком альтернативи, прагненням максимально врахувати як власні інтереси, так і інтереси партнера [39].

К.Томас вважає, що при уникненні конфлікту жодна з сторін не досягає успіху. При таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, або один з учасників виявляється у виграші, а інший програє, або вони обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки. І тільки в ситуації співпраці обидві сторони виявляються у виграші. У своєму опитувальнику з виявлення типових форм поведінки К.Томас описує кожний з п'яти наведених можливих варіантів 12 судженнями про поведінку індивіда в конфліктній ситуації. Тест можна використати в груповому варіанті, як в поєднанні з іншими тестами, так і окремо. Відведений час — не більш 15-20 хвилин (**Додаток А**) [39].

Методика діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки, автори запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їхній погляд, показників та форм агресивної поведінки особи. Дана методика складається зі 75 питань, на які потрібно відповісти «так» (+) або «ні» (-)[39].

Автори визначили такі види агресивної поведінки:

- Використання фізичної сили щодо іншої особи – *фізична агресія*;
- Прояви негативних почуттів як через форму (сварка, крик, верещання), так і через зміст словесних звертань до інших осіб (погроза, прокляття, лайки) – *вербальна агресія*;
- Використовування обхідним шляхом спрямованих проти іншої особи через плітки, жартів та прояви ненаправлених, неупорядкованих вибухів люті (крик, тупотіння ногами тощо) – *непряма агресія*;
- Опонуюча форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету та керівництва, що може наростати від пасивного супротиву до активних дій проти вимог, правил, законів, – *негативізм*;

- Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження проявляти запальність, різкість, грубість – *роздратування*;
- Схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, яка виходить з переконання, що оточуючі хочуть завдати цій людині шкоди, – *підозрілість*;
- Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, що обумовлені відчуттям гніву, невдоволеністю кимось конкретно або всім світом за справжні або уявні страждання, – *образа*;
- Ставлення та дії щодо себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання самої особи в тому, що вона є поганою людиною, діє негарно: злісно, безсовісно, – *автоагресія або відчуття провини* [39].

У випадку збігу відповіді з ключем, ставиться 1 бал. Сума балів, помножена на коефіцієнт, указаний кожного параметру агресивності, дає можливість одержати унормовані показники, які характеризують індивідуальні й групові результати (нульові значення не враховуються). Також у даній методиці підраховується індекс агресивності й індекс ворожості (Додаток Б) [39].

«Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком». Методика призначена для діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні, що дозволяє розкрити типи захисного механізму особистості.

В основі захисної діяльності (психологічного дискомфорту) чи підвищення самооцінки лежить захист шляхом спотворення процесу відбору та змінення інформації.

За допомогою цього підтримується відповідність між уявленнями людини про навколишній світ, про самого себе і різну інформацію, що надходить.

Психологічний захист вважається системою адаптивних особистісних реакцій, яка спрямована на захисну зміну значення дезадаптивних

компонентів взаємозв'язку (когнітивних, емоційних, поведінкових) з ціллю їхнього психологічного ослаблення та зменшення травмуючого впливу на особистість [39].

Негативні почуття, такі як занепокоєння, страх, гнів, сором, стрес, змушують людину переоцінити ситуацію, відносини та самооцінку, щоб зменшити душевний дискомфорт та підтримувати адекватний рівень самооцінки.

Цих процесів, як правило, входить у несвідому діяльність психіки через низку механізмів психологічного захисту.

Механізми психологічного захисту діють лише на рівні сприйняття і трансформації.

Загальною рисою захисного механізму є незгода індивіда від діяльності, вкладених у продуктивне вирішення ситуації чи проблеми, що викликала негативний досвід.

Для визначення властивої вам стратегії психологічного захисту в діловому і міжособистісному спілкуванні в кожному питанні виберіть той варіант відповіді, який найбільше підходить вам або краще характеризує вашу поведінку у цій ситуації. Дана методика складається зі 24 питань, досліджуваний повинен вибрати відповідь, яка найбільше підходить [39].

Для визначення властивої вам стратегії психологічного захисту в спілкуванні треба підрахувати суму відповідей кожного типу:

– варіант «а» - *миролюбство* це психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності людини, у якій інтелект та характер відіграють важливу роль;

– варіант «б» - *уникнення* це психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, заснована на економії інтелектуальних та емоційних ресурсів;

– варіант «в» - *агресія* це психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності людини, що діє на основі інстинкту [39].

Чим більше відповідей того або іншого типу, тим виразніше виражена відповідна стратегія психологічного захисту. Якщо ж їх кількість приблизно однаково, значить, в контакті з партнерами ви активно використовуєте різні захисту своєї суб'єктивної реальності (Додаток В).

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Діагностика поведінки у конфліктній ситуації за допомогою методики визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена) результати зобразили в Таблиці 2.1. У додатку Г представлено результати кожного досліджуваного.

Таблиця 2.1

Експериментальні дані щодо типу поведінки особистості підлітків у конфліктній ситуації

Типи поведінки	Розподіл за групами					
	КГ		ЕГ		Загальний результат	
	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%
Суперництво	6	30,0	5	27,7	11	28,9
Пристосування	1	5,0	4	22,2	5	13,1
Компроміс	5	25,0	2	11,1	7	18,4
Уникнення	6	30,0	6	33,3	12	31,5
Співпраця	2	10,0	1	5,5	3	7,8

За результатами тесту дослідження тип поведінки особистості у конфліктній ситуації в досліджуваних класах можна сказати наступне, що найбільш вираженим типом конфліктності у підлітків є «уникнення» у КГ 30% та у ЕГ 33,3%, котрий свідчить про пасивність підлітків у відстоюванні

своїх прав. Перенесення відповідальності за розв'язання проблеми на інших спрацьовує в ситуаціях, коли напруженість конфлікту досить висока і необхідно її послабити; якщо рішення настільки незначні, що не слід витратити сили на їхню зміну; якщо потрібно виграти час на збирання доказів і підтримку іншого рішення; якщо виникає відчуття, що інші мають більше шансів на розв'язання проблеми.

Для 30% КГ та 27,7% ЕГ підлітків найбільш притаманний тип «суперництва», тобто прагнення реалізувати свої інтереси на шкоду іншому. Підлітки дуже активні й намагається вирішити конфлікт по-своєму. Вони не надто зацікавлені у співпраці з іншими людьми, але здатні рішуче приймати рішення. Але перш за все намагається задовольнити свої інтереси завдяки іншим, заставляючи оточення прийняти ваше вирішення проблеми. Для досягнення мети застосовує свої вольові якості. Можливо це може бути ефективним, коли підліток тримає в руках певну владу.

Значна кількість досліджуваних обрали тип «пристосування» у ЕГ 22,2%, передбачає принесення в жертву особистих інтересів заради іншого, тому має значення, що підліток діє разом з іншою людиною, не намагаючись відстоювати особисті інтереси. Визначено кількість досліджуваних у КГ 5%, говорить що підлітки менш готові жертвувати заради його інтересів.

Для КГ 25% та ЕГ 11,1% підлітків провідним типом є «компроміс», можна сказати що підлітки спрямовані на вміння пошуку рішення за рахунок взаємними поступками, вироблення проміжного рішення, що підходить для обох сторін, в якому ніхто особливо не виграє, але й не програє. Цей тип поведінки підлітки використовують, коли противники мають однакову силу, вони не мають багато часу, щоб знайти краще рішення, вони на якийсь час погоджуються на проміжне рішення.

Тип «співпраця» обрали з КГ 10% та ЕГ 5,5% підлітків, тобто коли учасники ситуації знаходять альтернативу, яка повністю відповідає інтересам обох сторін. Підліток менш рухливо бере участь у вирішенні конфлікту, але в

той же час намагається співпрацювати з іншою людиною. Цей тип для підлітка вимагає складної і тривалої роботи, тому що перш ніж активно обговорюватися, потрібно розкрити потреби та інтереси сторін конфлікту.

Порівняння отриманих результатів типів поведінки особистості підлітків у конфліктній ситуації контрольної та експериментальної групи відображено за допомогою діаграм (рис.2.1).

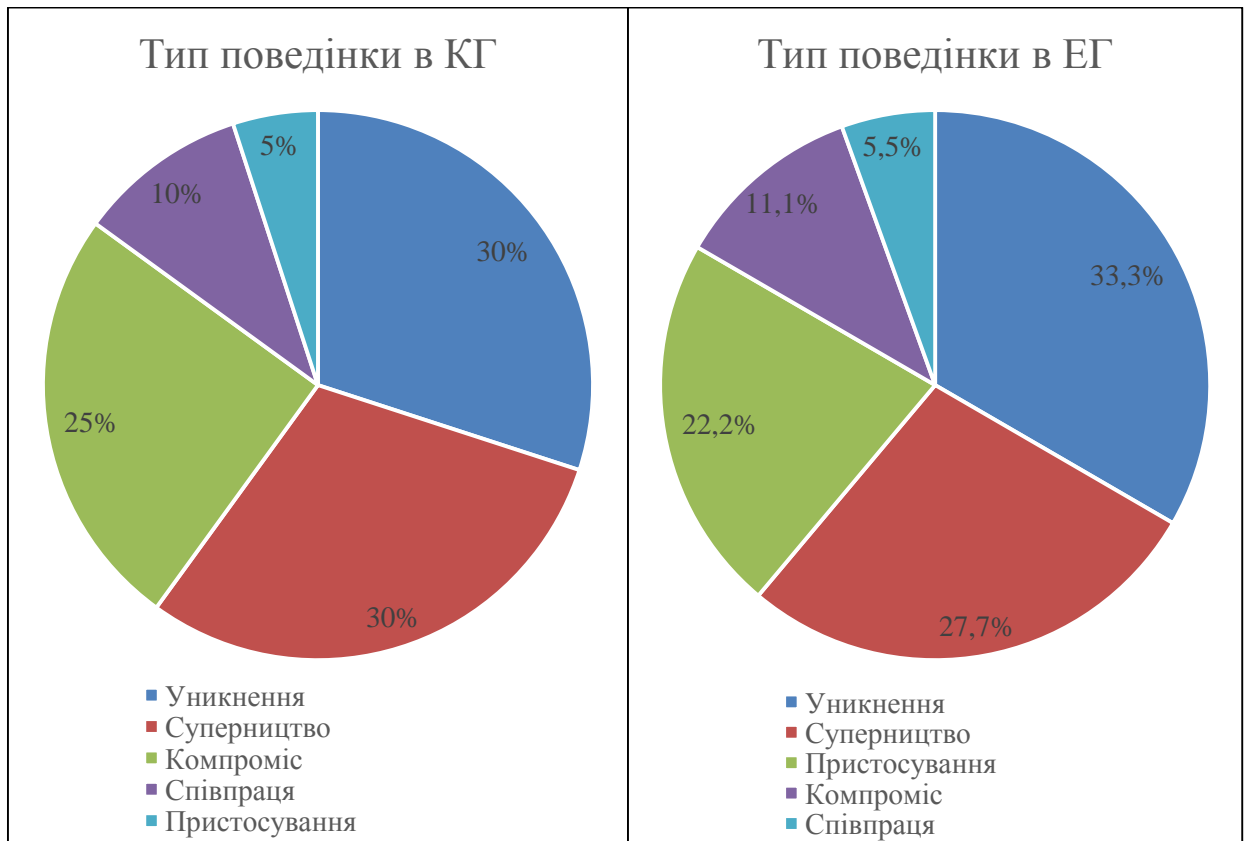

Рис. 2.1. Показник вибору категорії «тип поведінки особистості у конфліктній ситуації»

Як ми можемо бачити за діаграмою, найбільш високий тип поведінки в КГ та ЕГ є «уникнення» та «суперництво», тобто їм властива відсутність співпрацювати з іншими, відсутності схильності захищати свої інтереси чи жертвувати ними, бажання відкласти проблему, також у підлітків дуже розвинені амбіції, вони багато чого хочуть і часто втрапляє у різні історії, у тому числі й негативні, але в глибині душі уникає цього. Підлітки поводитися

так само в конфліктній ситуації, коли він натомість починає сутичку, але передає його іншим, щоб вирішити його. Також підлітки відрізняються активністю, бажання вирішити конфлікт власним шляхом, недостатній рівень зацікавленості у співпраці з іншими учасниками конфлікту, роблять активні кроки для задоволення власних потреб та досягнення перемоги у ситуації, що склалася.

З метою діагностики рівня агресії у підлітків ми застосували методику Басса та Дарки результати зобразили в Таблиці 2.2. У додатку Д представлено результати кожного досліджуваного.

Таблиця 2.2.

Експериментальні дані щодо рівня агресивності у підлітків

Види агресії	Розподіл за групами					
	КГ		ЕГ		Загальні результати	
	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%
Фізична агресія	3	15,0	3	16,6	6	15,7
Вербальна агресія	1	5,0	5	27,7	6	15,7
Непряма агресія	5	25,0	2	11,1	6	15,7
Негативізм	1	5,0	1	5,5	2	5,2
Роздратування	1	5,0	1	5,5	2	5,2
Підозрілість	4	20,0	2	11,1	7	18,4
Образа	4	20,0	3	16,6	7	18,4
Відчуття провини	1	5,0	1	5,5	2	5,2
<i>Індекс агресивності</i>		<i>15,0</i>		<i>18,3</i>		<i>16,5</i>
<i>Індекс ворожості</i>		<i>20,0</i>		<i>13,8</i>		<i>17,1</i>

За результатами тесту дослідження рівня агресії за методикою Басса та Дарки, тому можна сказати наступне:

- для досліджуваних притаманна схильність до фізичної агресії в КГ (15%) та ЕГ (16,6%), говорить про використання підлітків фізичної сили щодо іншої особи;

- можна відмітити, що до вербальної агресії найбільш схильні ЕГ (27,7), менш схильні КГ (5%), говорить про виявлення підлітків негативних почуттів як через форми сварки, крику, верещання, також через значення вербальних звертань до інших людей тобто обіцянка заподіяти яке-небудь зло, прокляття, лайки;

- найбільш схильними до непрямой агресії є КГ (25%) та значна частина підлітків з ЕГ (11,1%) обрала даний тип, котрий свідчить про використання підлітків у непрямий спосіб чуток, жартів, пліток та вияв афектів у криках, тупотінні ногами;

- показник «негативізм» серед підлітків притаманний для КГ (5%) та ЕГ (5,5%), означає що підліток зазвичай спрямований всупереч авторитету та керівництва, які можуть переходити від неактивного опору до активних дій проти вимог, правил;

- за показником «роздратування» значення розподілились однаково серед КГ (5%) та ЕГ (5,5%), означає помірну схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження проявляти запальність, різкість, грубість;

- показник «підозрілості» становить для підлітків 20% КГ і 11,1% ЕГ, що означає, що підлітки схильні до недовіри та обережного ставлення до людей, заснованого на переконанні, що інші хочуть заподіяти підлітку шкоду;

- показник «образи» у підлітків становить 20% у КГ і 16,6% в ЕГ, говорить про прояв заздрості та ненависті до інших людей (оточуючих),

викликаних почуттям злості, невдоволення кимось чи всім світом за істинним чи уявним стражданням;

- за показником «відчуття провини» становить у підлітків 5% КГ та 5,5% ЕГ, можливе переконання суб'єкта в тому, що він погана людина, що він робить помилку, а також каяття у своїй совісті.

Також можна відзначити за показником «індекс агресивності» більший серед експериментальної групи 18,3%, значна кількість в контрольній групі становить 15%; «індекс ворожості» становить в контрольній групі 20%, в експериментальної групи становить 13,8%.

Порівняння отриманих результатів діагностики рівня агресії у підлітків контрольної та експериментальної групи відображено за допомогою діаграм (рис.2.2).

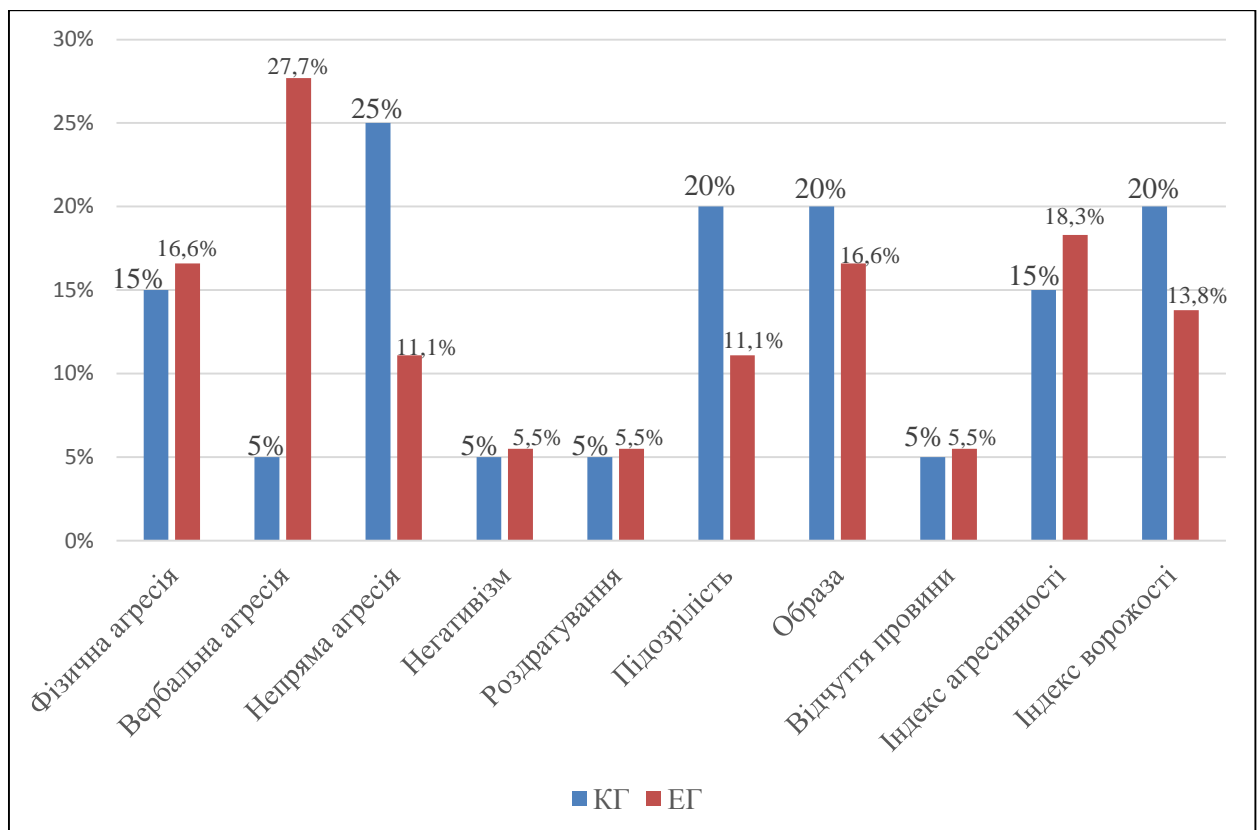

Рис.2.2. Показник вибору категорії «діагностики рівня агресії у підлітків»

Як ми можемо бачити за діаграмою, найбільш високий показник «вербальна агресія» у ЕГ, характеризує про виявлення підлітків негативних почуттів як через форми сварки, крику, верещання, також через звернення до інших осіб з погрозами, прокльонами (лиховісними побажаннями), лайкою.

У КГ переважає показник «непряма агресія», котрий спрямована проти іншої людини - плітки, жарти та агресія, яка ненаправлена проти іншої особи - вибух гніву, що проявляється в криках, тупанні ногами, ударах кулаками по столу. Ці спалахи гніву відзначаються неозначеною спрямованістю і неврегульованістю.

З метою визначення домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні ми обрали методику за В. В. Бойком результати зобразили в Таблиці 2.3. У додатку Е представлено результати кожного досліджуваного.

Таблиця 2.3

Експериментальні дані щодо визначення стратегії психологічного захисту у спілкуванні з підлітками

Стратегії	Розподіл за групами					
	КГ		ЕГ		Загальний результат	
	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%
Миролобство	6	30,0	4	22,2	10	26,3
Уникнення	9	45,0	8	44,4	17	44,7
Агресія	5	25,0	6	33,3	11	28,9

Результати діагностики свідчать, що респонденти, які обрали стратегію «уникнення» КГ (45%) та ЕГ (44,4%), зазвичай «здаються без бою», залишають зону конфлікту та напруження, коли Я підкоряються атаками. В тому числі підлітки не будуть витратити емоційну енергію на публіці та мінімізувати інтелектуальне навантаження. У них слабка вроджена енергія, а

саме ригідні емоції, посередній розум, млявий (позбавлений жвавості, бадьорості) темперамент.

Для досліджуваних притаманна стратегія – «агресія» для ЕГ (33,3%), менш притаманна для КГ (25%), що свідчить про підлітків які звикли розраховувати лише на себе та свою думку, не поважає думку інших. У співпраці з опонентом вони займають позицію «зверху», можуть звертатись до крайніх мір. Зокрема, тих хто не згодний з його поглядом не вважає за потрібне вислуховувати. Постійно вважає себе найпершим та правим, присутні явні лідерські амбіції. Також проявляється через підліткову конфліктність, лайка, недовірливість, образу, негативне оцінювання, погрози (обіцянка заподіяти яке-небудь зло) або навіть застосування фізичної сили.

У КГ 30% досліджуваних притаманна стратегія «миролюбство», та незначна кількість досліджуваних в ЕГ 22,2% що свідчить про психологічну стратегію захисту суб'єктивної дійсності особистості, котрий інтелект та характер виконує провідне призначення. Також інтелект погашає або нейтралізує енергію емоцій у випадках, коли Я особистості з'являється під загрозою.

Також означає про здатність підлітків йти на компроміси, йти на поступки та бути поблажливим, прагнення пожертвувати деякими своїми інтересами, адаптацію, бажання відступитися наполегливістю партнера, не загострювати стосунки та не втягуватися в конфлікт, щоб не підпадати випробуванням своє «Я». Характер підлітка м'який, врівноважений, товариський. Та інтелект разом із «добрим» характером створює психогенну передумову миролюбства.

Порівняння отриманих результатів домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні контрольної та експериментальної групи відображено за допомогою діаграм (рис.2.3).

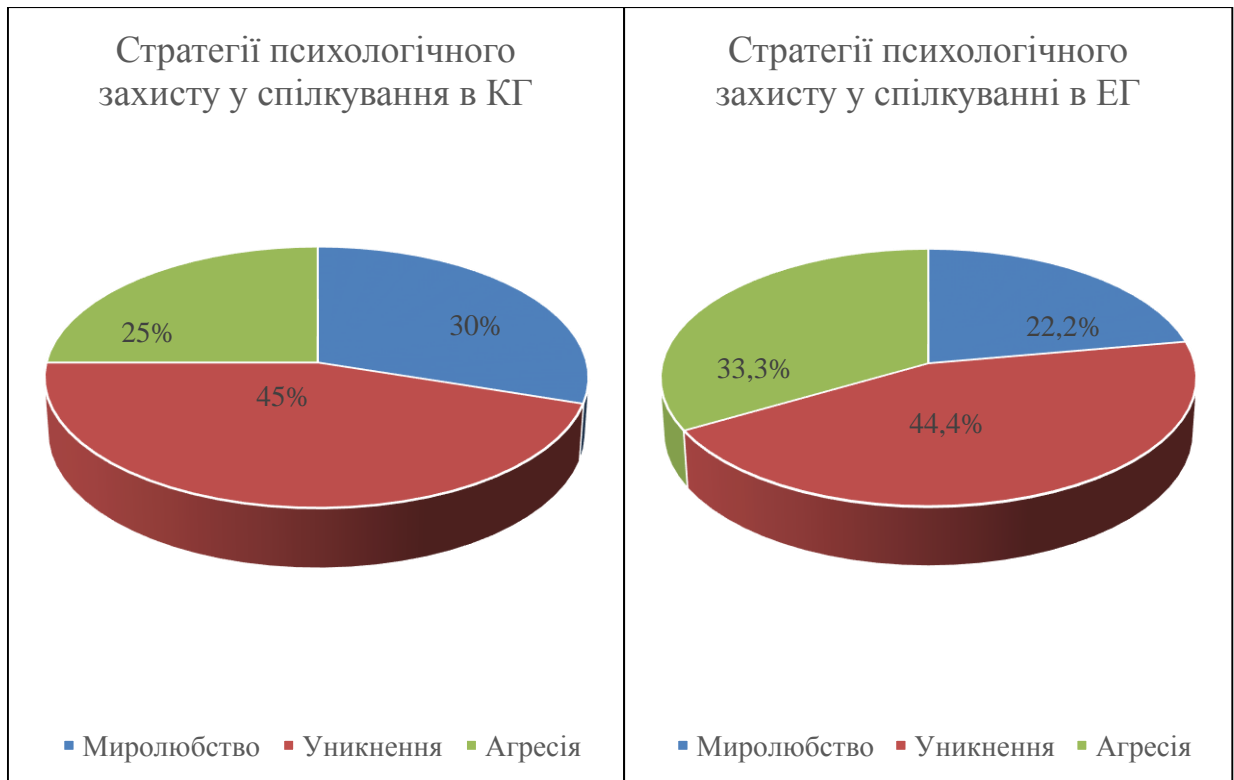

Рис.2.3. Показник вибору категорії «домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні»

Як ми можемо бачити за діаграмою, що у випробовуваних домінує така захисна стратегія, як «уникнення» в КГ та ЕГ. Респондентів цих груп можна схарактеризувати як психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, тобто коли підліток бачить того хто переважає її фізично або, якщо конфлікт не принесе бажаного результату, він вибере стратегію уникнення. В тому числі підлітки не будуть витрачати емоційну енергію на публіці та мінімізувати інтелектуальне навантаження.

Висновки до другого розділу

За результатами емпіричного дослідження можна зробити висновок, за методикою визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена), мають найбільш високі показники за типів поведінки в КГ «уникнення» (30%) та «суперництво» (30%), а також в ЕГ є «уникнення» (33,3%) та «суперництво» (27,7%), тобто їм властива відсутність співпрацювати з іншими, відсутності схильності захищати свої інтереси чи жертвувати ними, бажання відкласти проблему, також у підлітків дуже розвинені амбіції, вони багато чого хочуть і часто втрапляє у різні історії, у тому числі й негативні, але в глибині душі уникає цього. Підлітки поводитьься так само в конфліктній ситуації, коли він натомість починає сутичку, але передає його іншим, щоб вирішити його. Також підлітки відрізняються активністю, бажання вирішити конфлікт власним шляхом, недостатній рівень зацікавленості у співпраці з іншими учасниками конфлікту, роблять активні кроки для задоволення власних потреб та досягнення перемоги у ситуації, що склалася.

За результатами методики діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки, найбільш високий показник «вербальна агресія» у ЕГ (27,7%), характеризує про виявлення підлітків негативних почуттів як через форми сварки, крику, верещання, також через звернення до інших осіб з погрозами, прокльонами (лиховісними побажаннями), лайкою. У КГ (25%) переважає показник «непряма агресія», котрий спрямована проти іншої людини - плітки, жарти та агресія, яка ненаправлена проти іншої особи - вибух гніву, що проявляється в криках, тупанні ногами, ударах кулаками по столу. Ці спалахи гніву відзначаються неозначеною спрямованістю і неврегульованістю.

Можна також відзначити показники, а саме «індекс агресивності» більший серед експериментальної групи 18,3%, значна кількість в

контрольної групи становить 15%; «індекс ворожості» становить в контрольній групі 20%, в експериментальній групі становить 13,8%.

За результатами методики діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком, що у підлітків домінує така захисна стратегія, як «уникнення» в КГ (45%) та ЕГ (44,4). Респондентів цих груп можна схарактеризувати як психологічна стратегія захисту суб'єктної реальності, тобто коли підліток бачить того хто переважає її фізично або, якщо конфлікт не принесе бажаного результату, він вибере стратегію уникнення. В тому числі підлітки не будуть витрачати емоційну енергію на публіці та мінімізувати інтелектуальне навантаження.

Отже, дослідження свідчать про те, що підлітки пасивно відстоюють свої права та прагнення реалізувати свої інтересів на шкоду іншому. Зокрема, у підлітків виражені негативні почуття, а саме сварки, крик, верещання чутки, жарти, пліток та тупотіння ногами. Можна сказати, що у спілкуванні підліток звично обходить без бою залишає зони конфліктів і напруги, коли його «Я» піддається атаками.

РОЗДІЛ III.

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ КОНФЛІКТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1. Змістово-організаційні засади розробки тренінгової програми щодо зниження рівня конфліктності у підлітків

Метою представленої програми: формувати в підлітків навички поведінки в конфліктних ситуаціях, підвищити способи вирішення конфліктів, сформувані основні цінності групи, підвищити рівень знань підлітків про дружні стосунки, сформувані навички підлітків культурного спілкування, навчити згладжувати конфлікти.

Завданням даної програми є:

- ознайомити підлітків із поняттям «конфлікт»;
- визначити позитивні й негативні сторони конфлікту;
- підводити до усвідомлення ефективного конструктивного спілкування;
- сприяти підвищенню рівня згуртованості;
- сформувані навички щодо вирішення конфліктних ситуацій;
- сформувані рівень знань підлітків про особливості дружніх стосунків.

Зміст програми:

Заняття 1. «Конфлікти у нашому житті».

1. Вправа «Знайомство».
2. Вправа «Хто я?».
3. Мозковий штурм «Поняття конфлікту».
4. Вправа «Сюжетно - рольова гра - Млин».
5. Вправа « Ознаки конфліктогенів поведінки».

Заняття 2. «Конфлікт і вихід з нього».

1. Вправа «Я-реальний, я – ідеальний».
2. Вправа «Сторони конфлікту».
3. Вправа «Айсберг».
4. Інформаційний лист «Засіб вирішення конфліктів».
5. Вправа «Способи виходу з конфлікту».
6. Вправа «Правила безконфліктної поведінки».

Заняття 3. «Поведінка в конфліктній ситуації».

1. Вправа «Асоціації конфлікту».
2. Вправа «Конфліктна поведінка».
3. Вправа «9 бажань».
4. Вправа «Ваші цінності».
5. Вправа «Конфліктний та неконфліктний»
6. Інформаційний лист «Правила вирішення конфлікту».
7. Вправа «Якості та вміння, важливі для ефективного спілкування».
8. Інформаційний лист «Правила високоморального поводження і спілкування».

Заняття 4. «Дружні стосунки в класі».

1. Вправа «Привітання».
2. Вправа на демонстрацію ролі доброзичливої й недоброзичливої атмосфери у створенні настрою учасників.
3. Інформаційне повідомлення «Дружба».
4. Вправа «Яким має бути справжній друг?».
5. Вправа «Знайдіть один одного».
6. Вправа «Закони дружби».
7. Інформаційний дайджест «Правила дружби».

Заняття 5. «Ситуації конфліктів»

1. Вправа «Інтерв'ю».
2. Вправа «Мій клас який він?».
3. Групова робота «Ситуації».

4. Рольова гра «Згладжування конфліктів».

5. Вправа «Обговорення результатів тренінгу».

Тривалість програми тренінгу – 1 заняття на тиждень по 45 хвилин.

Повний перелік занять викладено в Додатках Ж.

3.2. Оцінка ефективності впровадження тренінгової програми

Під час дослідження вибірку склали 38 учнів, 9 А та 9 Б класи Гощанської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, із них 20 учнів становили контрольну групу (КГ) і 18 учнів – експериментальну групу (ЕГ).

На цьому етапі дослідження ми розглянемо результати за всіма методиками після проведення експерименту. Результати після проведення корекційної програми можемо зазначити зниження основних показників. Після проведення методики визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена) результати зобразили в Таблиці 3.1. У додатку 3 представлено результати кожного досліджуваного.

Таблиця 3.1

Показники поведінки особистості підлітків у конфліктній ситуації після проведення експерименту

Типи поведінки	Розподіл за групами					
	КГ		ЕГ		Загальний результат	
	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%
Суперництво	5	25,0	1	5,5	6	15,7
Пристосування	3	15,0	2	11,1	5	13,1
Компроміс	5	25,0	7	38,8	12	31,5
Уникнення	6	30,0	3	16,6	9	23,6

Співпраця	1	5,0	5	27,7	6	15,7
-----------	---	-----	---	------	---	------

Як показало дослідження після експерименту в експериментальній групі, показало що лише 5,5% в ЕГ отримали результати по типу поведінки «суперництво», говорить що підлітки менш готові реалізувати свої інтересів на шкоду іншому, а з КГ отримали 25%, що свідчить прагнення реалізувати свої інтересів на шкоду іншому. Значна кількість досліджуваних обрали тип «пристосування» в КГ 15% та в ЕГ 11,1%, тобто підлітки діють разом з іншою людиною, не намагаючись відстоювати особисті інтереси. Визначено, що найбільше досліджуваних в ЕГ 38,8% мають домінуючий стиль поведінки в конфлікті є «компроміс», а для 25% КГ підлітків також поширений серед вікової категорії, характерні вміння пошуку рішення завдяки взаємними поступками. Найбільше досліджуваних в КГ 30% мають домінуючий стиль поведінки в конфлікті - «уникнення», менш виражений тип у ЕГ 16,6% характерно пасивністю підлітків у відстоюванні своїх прав. Тільки 5% (КГ) досліджуваних використовують тип «співпраця», а також поширений цей тип серед підлітків в ЕГ 27,7%, тобто коли учасники ситуації знаходять альтернативу, яка повністю відповідає інтересам обох сторін.

Порівняння отриманих результатів поведінки особистості у конфліктній ситуації контрольної та експериментальної групи після експерименту відображено за допомогою діаграм (рис.3.1).

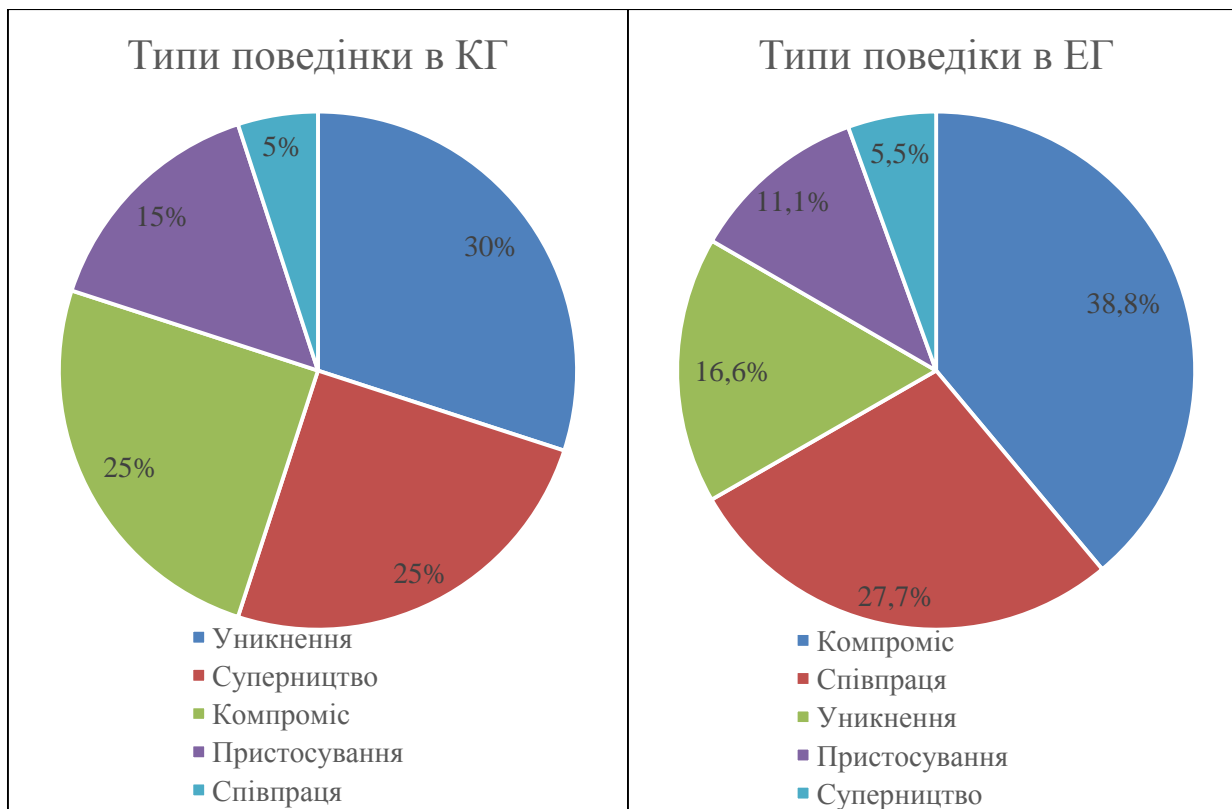

Рис. 3.1. Результати порівняння категорії поведінки особистості у конфліктній ситуації після експерименту

Як ми можемо бачити за діаграмою після експерименту в ЕГ покращились результати, а саме найбільш характерним типом поведінки є «компроміс», можна сказати що підлітки спрямовані на вміння пошуку рішення за рахунок взаємними поступками, вироблення проміжного рішення, що підходить для обох сторін, в якому ніхто особливо не виграє, але й не програє. Для КГ досі проявляється тип поведінки «уникнення», котрий свідчить про пасивність підлітків у відстоюванні своїх прав.

Після проведення методики діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки результати зобразили в Таблиці 3.2. У додатку И представлено результати кожного досліджуваного.

Таблиця 3.2

Показники рівня агресії у підлітків після експерименту

Види агресії	Розподіл за групами					
	КГ		ЕГ		Загальні результати	
	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%
Фізична агресія	2	10,0	1	5,5	3	7,8
Вербальна агресія	1	5,0	4	22,2	5	13,1
Непряма агресія	5	25,0	2	11,1	7	18,4
Негативізм	2	10,0	2	11,1	4	10,5
Роздратування	2	10,0	2	11,1	4	10,5
Підозрілість	3	15,0	3	16,6	6	15,7
Образа	4	20,0	2	11,1	6	15,7
Відчуття провини	1	5,0	2	11,1	3	7,8
<i>Індекс агресивності</i>		<i>13,0</i>		<i>12,7</i>		<i>13,1</i>
<i>Індекс ворожості</i>		<i>17,5</i>		<i>13,8</i>		<i>15,7</i>

Як показало дослідження в ЕГ (5,5%) найменш схильні до рівня фізичної агресія, а в КГ становить 10%, означає застосування фізичної сили. Зокрема, найменш схильні до рівня вербальної агресії КГ (5%) та більш схильна ЕГ (22,2%), виявлення негативних емоцій у підлітків. В КГ (25%) переважає «непряма агресія», в ЕГ лише 11,1%, вияв чуток, пліток, криків. За показником «негативізм» становить в КГ (10%) та ЕГ (11,1), підлітки спрямовані наперекір авторитету або керівнику школи. За показником «роздратування» значення розподілились однаково в КГ (10%) та ЕГ (11,1%), в підлітків присутні різкість, грубість у відповідях. Показник становить в КГ 15% та ЕГ 16,6% по рівню агресії «підозрілість», означає у досліджуваних присутня недовіра до оточення. Показник «образа» переважає в КГ 20% та менш в ЕГ становить 11,1%, присутня заздрість та негативність до інших

людей та до оточення. За показником «відчуття провини» становить в КГ 5% та ЕГ 11,1%, переконання людини що вона, що вона погана людина та каяття у своїй совісті.

Також можна відзначити за показником «індекс агресивності» має в контрольній групі 13% та експериментальній групі становить 12,7 %; «індекс ворожості» становить в контрольній групі 17,5 %, в експериментальній групі становить 13,8%.

Порівняння отриманих результатів рівня агресії у підлітків контрольної та експериментальної групи після експерименту відображено за допомогою діаграм (рис.3.2).

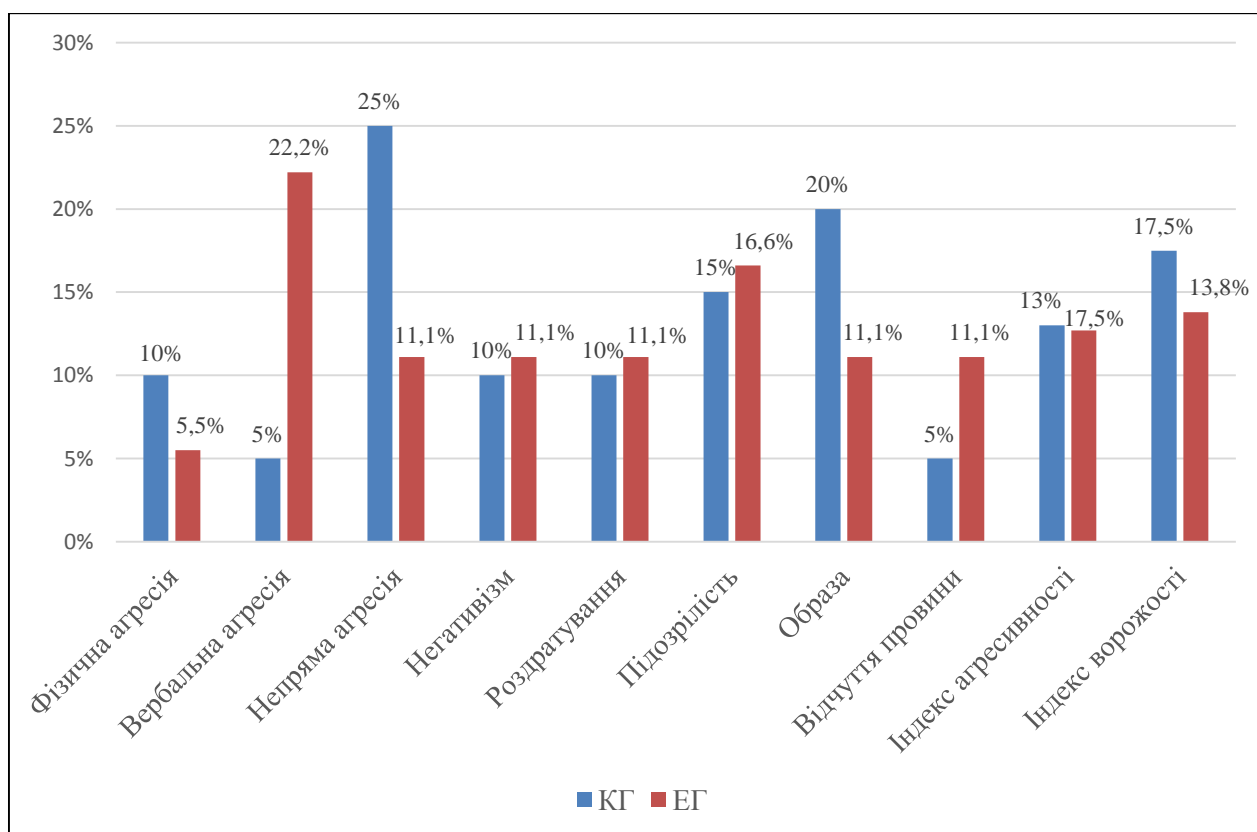

Рис. 3.2. Результати порівняння категорії рівня агресії у підлітків після експерименту

Як ми можемо бачити за діаграмою, в ЕГ покращились результати, а саме зниження найбільш характерним показник «вербальна агресія»,

характерно засоби сперечатися, кричати, тобто обіцяти заподіяти будь-яке зло. У КГ переважає «непряма агресія», використання підлітків у непрямий спосіб чуток, жартів, пліток.

Після проведення методики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В. В. Бойком результати зобразили в Таблиці 3.3.

У додатку К представлено результати кожного досліджуваного.

Таблиця 3.3

Показники домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні після експерименту

Стратегії	Розподіл за групами					
	КГ		ЕГ		Загальний результат	
	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%	Кількість підлітків	%
Миролюбство	7	35,0	9	50,0	16	42,1
Уникнення	8	40,0	4	22,2	12	31,5
Агресія	5	25,0	5	27,7	10	26,3

Як показало дослідження після експерименту, показало що найбільше досліджуваних в ЕГ 50% мають стратегію «миролюбство», а для 35% КГ серед підлітків також поширений, що свідчить про психологічну стратегію захисту суб'єктивної дійсності особистості, котрий інтелект та характер виконує провідне призначення. Визначено, що найбільше досліджуваних в КГ 40% мають стратегію «уникнення», менш притаманна для 22,2% ЕГ, залишають зону конфлікту та напруження, коли «Я» підкоряються атаками. Стратегія «агресія» менш присутній для підлітків становить для 25% КГ та 27,7% ЕГ підлітків, означає підлітки звикли розраховувати лише на себе та свою думку, не поважає думку інших.

Порівняння отриманих результатів домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні контрольної та експериментальної групи після експерименту відображено за допомогою діаграм (рис.3.3).

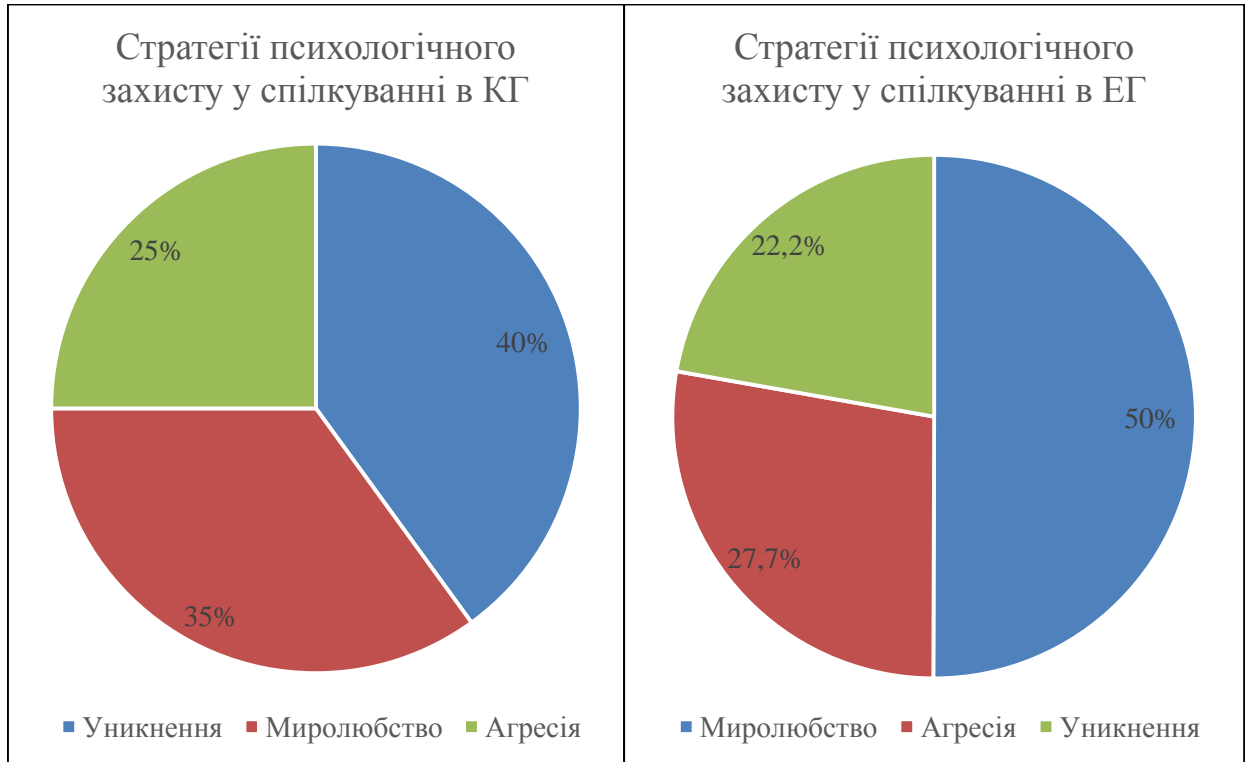

Рис. 3.3. Результати порівняння стратегії психологічного захисту у спілкуванні після експерименту

Як ми можемо бачити за діаграмою, після експерименту в ЕГ покращились результати, а саме найбільш характерна стратегія є «миролюбство», характер підлітка м'який, врівноважений, товариський. Та інтелект разом із «добрим» характером створює психогенну передумову миролобства. Для КГ досліджуваних притаманна стратегія «уникнення», це свідчить про те, що у них слабка вроджена енергія, а саме ригідні емоції, посередній розум, млявий (позбавлений жвавості, бадьорості) темперамент.

Маючи результати після проведення корекційної програми - можемо порівняти результати «до» та «після» експерименту.

Розглянемо результати особистості підлітків у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена) до та після експерименту результати зобразили в Таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Динаміка змін поведінки особистості підлітків у конфліктній ситуації до та після формувального експерименту, %

Типи поведінки	До експерименту			Після експерименту		
	КГ	ЕГ	+/-	КГ	ЕГ	+/-
Суперництво	30,0	27,7	2,3	25,0	5,5	19,5
Пристосування	5,0	22,2	-17,2	15,0	11,1	3,9
Компроміс	25,0	11,1	13,9	25,0	38,8	-13,8
Уникнення	30,0	33,3	-3,3	30,0	16,6	13,4
Співпраця	10,0	5,5	4,5	5,0	27,7	-22,7

За результатами до і після експерименту, після корекційної програми в ЕГ можемо зазначити зниження основних показників, що брали до уваги після першого експерименту за цією методикою, а саме за показником «суперництво» 27,7% знизився до 5,5%, показник «пристосування» 22,2% знизилось до 11,1%, показник «компроміс» 11,1% підвищився до 38,8%, показник «уникнення» 33,3% знизився до 16,6%, показник «співпраця» 5,5% підвищився до 27,7%. А у КГ зазначено незначні зміни, а саме за показником «суперництво» 30% знизився до 25%, показник «пристосування» 5% підвищився до 15%, показник «компроміс» до та після 25%, показник «уникнення» до та після 30%, показник «співпраця» 10% знизився до 5%.

З метою ілюстративності ефективності проведеного формувального експерименту зобразимо констатовані відмінності за допомогою діаграм (рис.3.4 - 3.5).

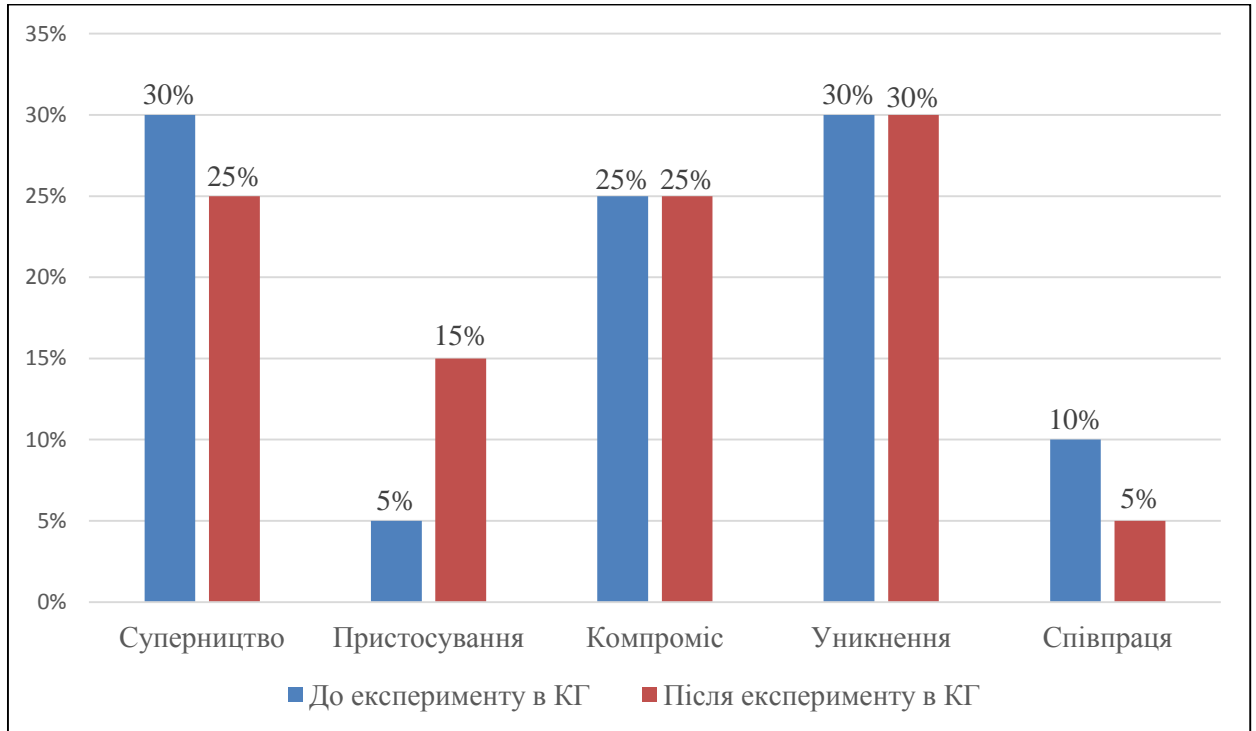

Рис.3.4. Тип поведінки у підлітків в контрольній групі до та після експерименту, %

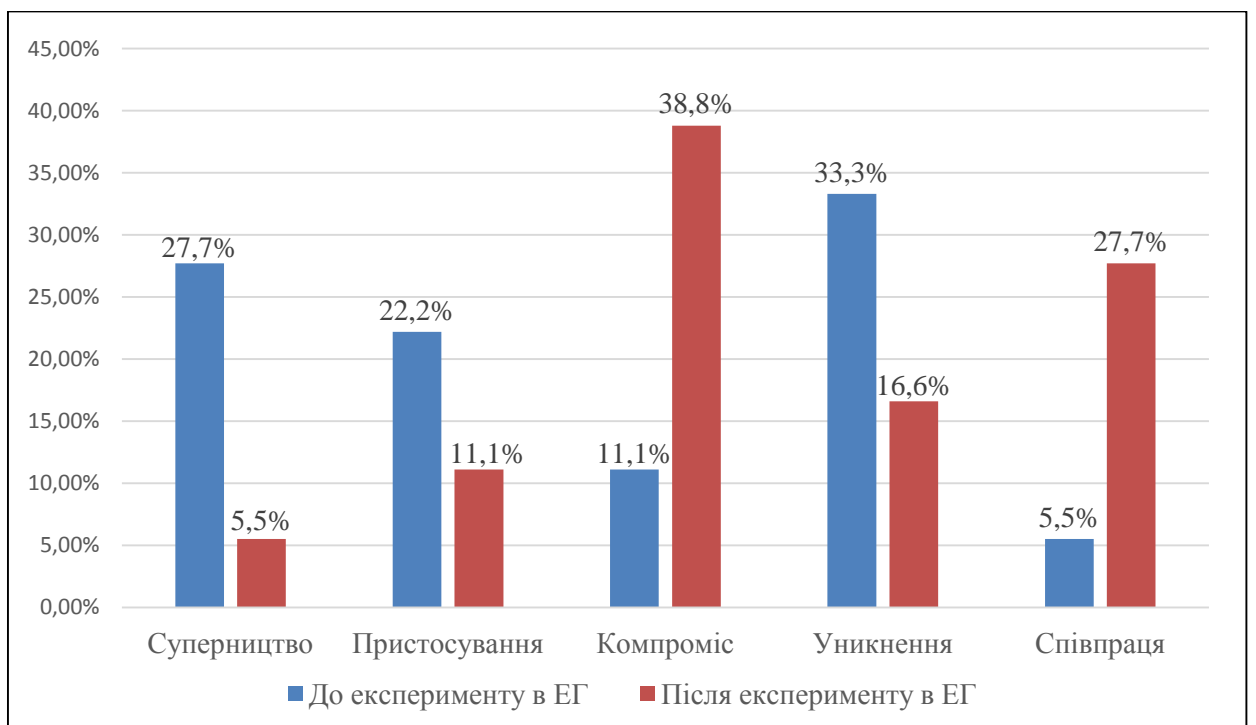

Рис.3.5. Тип поведінки у підлітків в експериментальній групі до та після експерименту, %

Розглянемо результати рівня агресії у підлітків Басса та Дарки до та після експерименту результати зобразили в Таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Динаміка змін рівня агресії у підлітків до та після формувального експерименту, %

Види агресії	До експерименту			Після експерименту		
	КГ	ЕГ	+/-	КГ	ЕГ	+/-
Фізична агресія	15,0	16,6	-1,6	10,0	5,5	4,5
Вербальна агресія	5,0	27,7	-22,7	5,0	22,2	-17,2
Непряма агресія	25,0	11,1	13,9	25,0	11,1	13,9
Негативізм	5,0	5,5	-0,5	10,0	11,1	-1,1
Роздратування	5,0	5,5	-0,5	10,0	11,1	-1,1
Підозрілість	20,0	11,1	8,9	15,0	16,6	-1,6
Образа	20,0	16,6	3,4	20,0	11,1	8,9
Відчуття провини	5,0	5,5	-0,5	5,0	11,1	-6,1
Індекс агресивності	15,0	18,3	-3,3	13,0	12,7	0,3
Індекс ворожості	20,0	13,8	6,2	17,5	13,8	3,7

За результатами до і після експерименту, після корекційної програми в ЕГ можемо зазначити зниження основних показників, що брали до уваги після першого експерименту за цією методикою, а саме за показником «фізична агресія» від 16,6% знизився до 5,5%, показник «вербальна агресія» від 27,7% знизився до 22,2%, показник «непряма агресія» становить до та після експерименту 11,1%, показник «негативізм» 5,5% підвищився до 11,1%, показник «роздратування» 5,5% підвищився до 11,1%, показник «підозрілість» 11,1% підвищився до 16,6%, показник «образа» 16,6% знизився до 11,1%, показник «відчуття провини» становить 5,5% підвищився

до 11,1%. За індексом агресивності становить 18,3% знизився показник до 12,7%. За індексом ворожості становить до та після експерименту 13,8%

А у КГ зазначено незначні зміни, за показником виявлено «фізична агресія» становить 15% знизився до 10%, показник «вербальна агресія» становить до та після експерименту 5%, показник «непряма агресія» становить до та після експерименту 25%, показник «негативізм» 5% підвищився до 10%, показник «роздратування» 5% підвищився до 10%, показник «підозрілість» становить 20% знизився до 15%, показник «образа» становить до та після експерименту 20%, показник «відчуття провини» становить до та після експерименту 5%. За індексом агресивності становить 15% знизився показник до 13%. За індексом ворожості становить 20% знизився показник до 17,5%.

З метою ілюстративності ефективності проведеного формувального експерименту зобразимо констатовані відмінності за допомогою діаграм (рис.3.6 - 3.7).

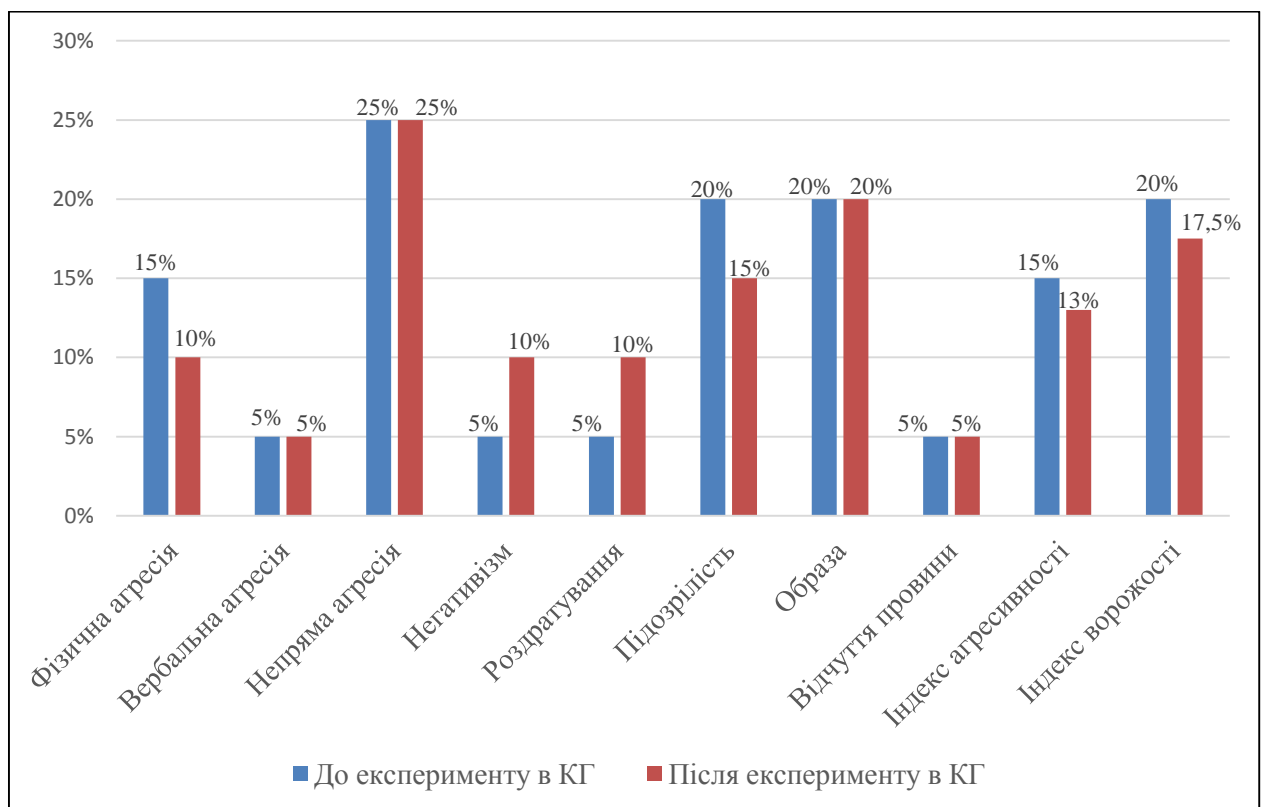

Рис.3.5. Рівень агресії у підлітків в контрольній групі до та після експерименту, %

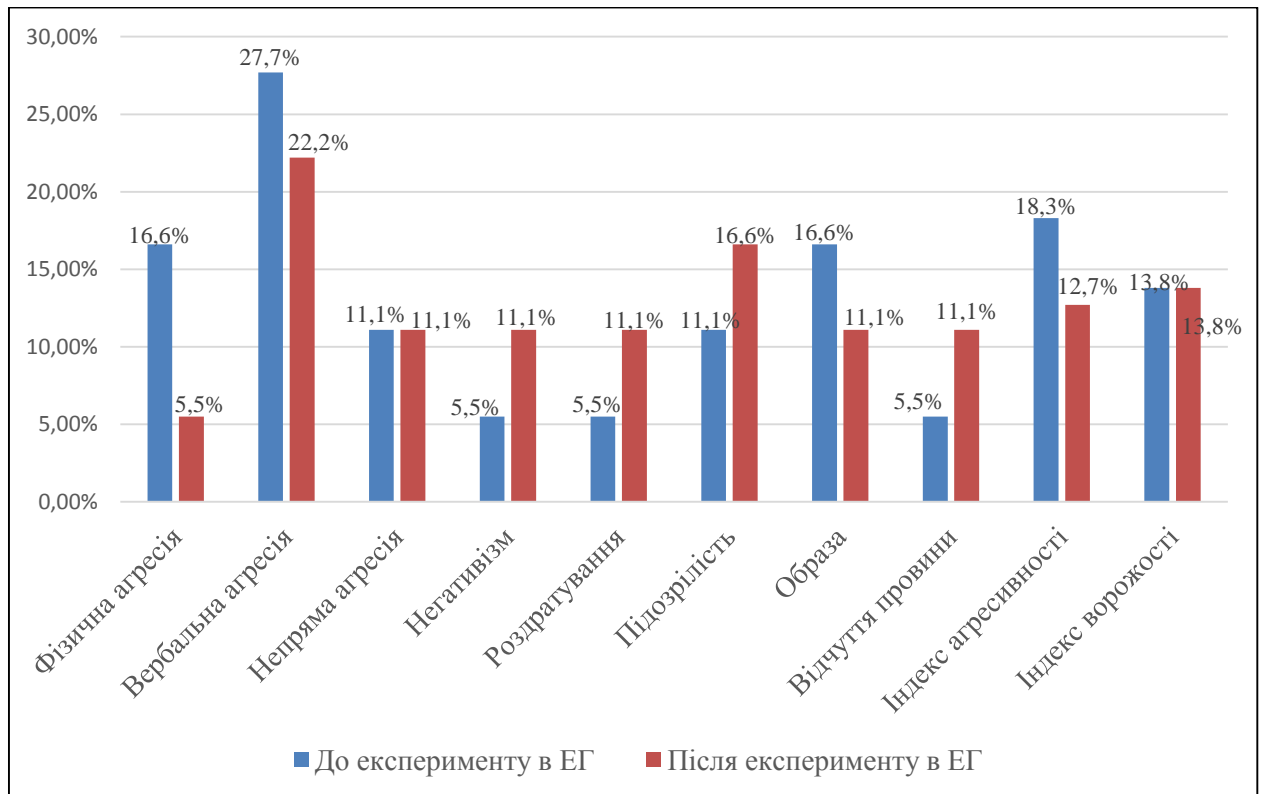

Рис.3.6. Рівень агресії у підлітків в експериментальній групі до та після експерименту, %

Розглянемо результати домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В. В. Бойком до та після експерименту результати зобразили в Таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Динаміка змін домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні до та після формувального експерименту, %

Стратегії психологічного захисту у спілкуванні	До експерименту			Після експерименту		
	КГ	ЕГ	+/-	КГ	ЕГ	+/-

Миролюбство	30,0	22,2	7,8	35,0	50,0	-15
Уникнення	45,0	44,4	0,6	40,0	22,2	17,8
Агресія	25,0	33,3	-8,3	25,0	27,7	-2,7

За результатами до і після експерименту, після корекційної програми в ЕГ можемо зазначити зниження основних показників, що брали до уваги після першого експерименту за цією методикою, а саме за показником «миролюбство» 22,2% підвищився до 50%, показник «уникнення» становить 44,4% знизився до 22,2%, показник «агресія» становить 33,3% знизився до 27,7%. А у КГ зазначено незначні зміни, а саме за показником «миролюбство» становить 30% підвищився до 35%, показник «уникнення» становить 45% знизився до 40%, показник «агресія» становить до та після експерименту 25%.

З метою ілюстративності ефективності проведеного формувального експерименту зобразимо констатовані відмінності за допомогою діаграм (рис.3.8 - 3.9).

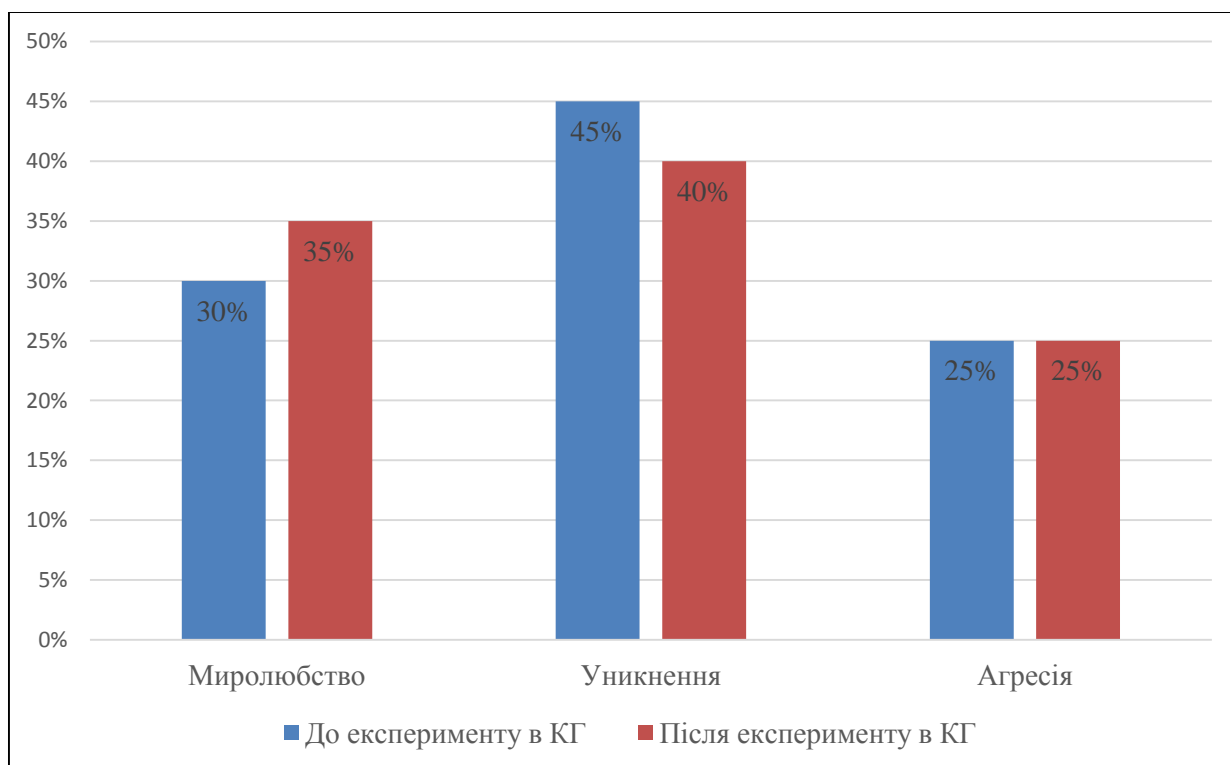

Рис.3.8. Стратегії психологічного захисту у спілкуванні підлітків в контрольній групі до та після експерименту, %

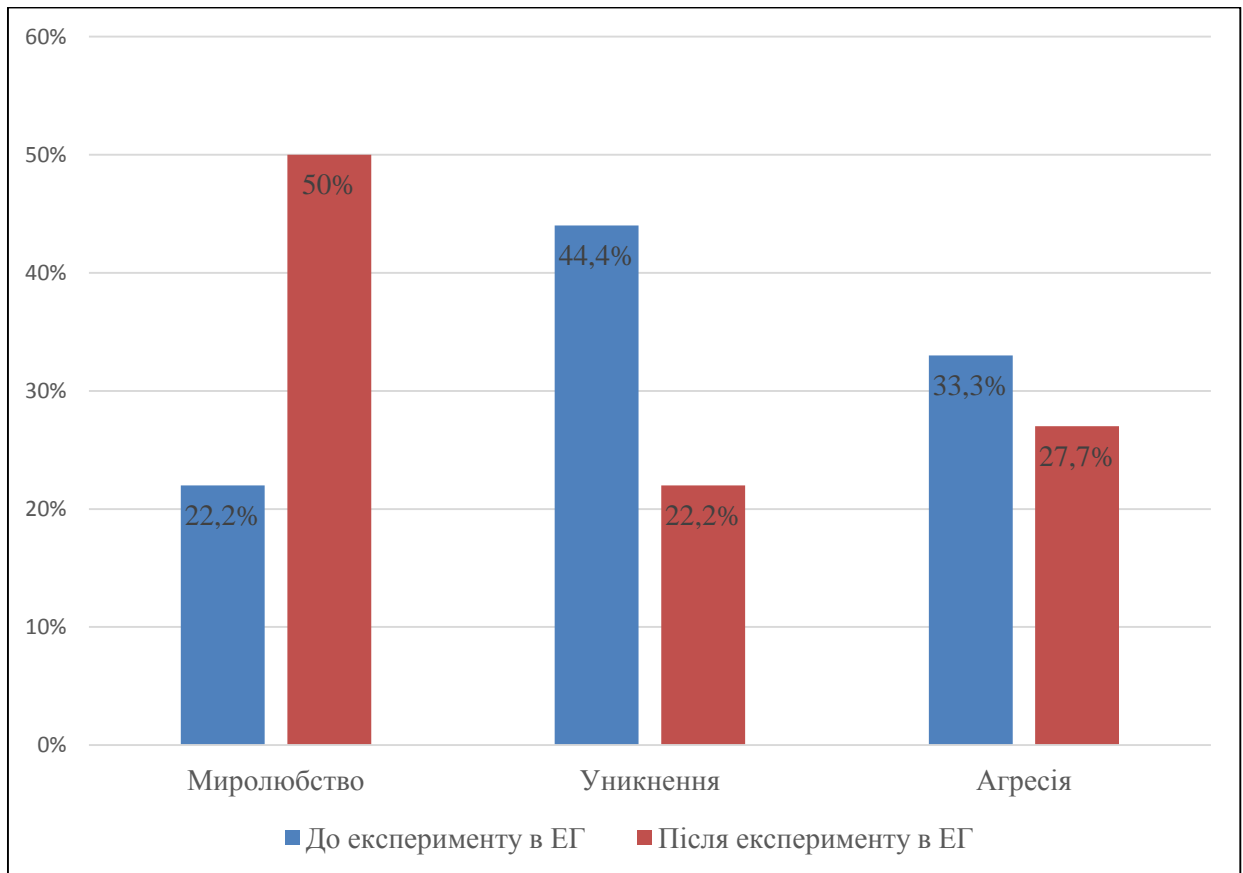

Рис.3.9. Стратегії психологічного захисту у спілкуванні підлітків в експериментальній групі до та після експерименту, %

Дані щодо показників тип поведінки, рівень агресії, стратегію спілкування підлітків з експериментальної групи порівняно з аналогічними показниками учасників контрольної групи переконливо доводять ефективність реалізованої корекційно програми розвитку поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях, що підтверджується перевіркою достовірності між методиками, а саме тип поведінки, рівень агресії та стратегії спілкування за допомогою коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона з використанням програми Microsoft Excel 2010 (табл.3.7).

Таблиця 3.7

Кореляційний зв'язок між методиками типом поведінки, рівнем агресії, стратегії спілкування за Пірсоном

Група	Типи поведінки	Рівень агресії	Стратегія спілкування
ЕГ до та після формувального експерименту	-0,7402	0,5085	-0,9442
ЕГ та КГ після формувального експерименту	-0,1563	-0,1965	0,0022

Згідно з таблиці коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона було виявлено найбільш виразні відмінності у результатах діагностики в експериментальній групі до та після проведення формувального експерименту за типом поведінки та стратегією спілкування (-0,9442 та -0,7402), а між результатами експериментальної групи та контрольної групи після проведення формувального експерименту – за рівнем агресії (-0,1965).

Отримані результати кореляційного аналізу в межах норми вказують на ефективність корекційної програми.

Висновки до третього розділу

На основі проведених досліджень ми можемо зробити висновки, програма була розроблена правильно та вказують на ефективність корекційної програми, та впливає на ті показники, що нам необхідно.

Здійснене повторного дослідження показало, за методикою визначення поведінки особистості у конфліктних ситуаціях (тест Томаса-Кілмена), зокрема, в експериментальній групі покращились результати, а саме найбільш характерним типом поведінки є «компроміс», можна сказати що підлітки спрямовані на вміння пошуку рішення за рахунок взаємними поступками, вироблення проміжного рішення, що підходить для обох сторін, в якому ніхто особливо не виграє, але й не програє. Для контрольній групі досі проявляється тип поведінки «уникнення», котрий свідчить про пасивність підлітків у відстоюванні своїх прав. Як ми можемо бачити за методикою діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки в експериментальній групі покращились результати, а саме зниження найбільш характерним показник «вербальна агресія», характерно засоби сперечатися, кричати, тобто обіцяти заподіяти будь-яке зло. У контрольній групі переважає «непряма агресія», використання підлітків у непрямий спосіб чуток, жартів, пліток.

Як ми можемо бачити за методикою діагностики стратегії психологічного захисту у спілкування за В.В. Бойко, можна сказати, що після експерименту в експериментальній групі покращились результати, а саме найбільш характерна стратегія є «миролюбство», характер підлітка м'який, врівноважений, товариський. Та інтелект разом із «добрим» характером створює психогенну передумову миролюбства. Для контрольній групі притаманна стратегія «уникнення», це свідчить про те, що у них слабка вроджена енергія, а саме ригідні емоції, посередній розум, млявий (позбавлений жвавості, бадьорості) темперамент.

ВИСНОВКИ

Конфлікт, найгостріший спосіб вирішення розбіжностей, що проявляються у процесі соціальної взаємодії, він включає протиставлення між конфліктуєчими суб'єктами, що переважно супроводжується негативними емоціями. Підлітковий вік, складний перехід від дитинства до дорослості, коли відбувається переплітання суперечливих тенденцій розвитку. Цей вік відрізняється емоційною нестабільністю та імпульсивною поведінкою. Підлітки часто спочатку роблять, а потім думають про те, що вони зробили, водночас розуміючи, що слід вчинити навпаки. Помітний розвиток набувають вольові якості: наполегливість, завзятість у досягненні цілей, вміння долати перешкоди та труднощі. Емоційні стани підлітка можуть раптово змінюватися з різними переходами від надмірної рухливості до спокою, від піднесення до байдужості.

Основні причини конфліктів у підлітків є егоїзм, впертість, прагнення «підтримати компанію», суперечливість загальних та особистих інтересів, незгоду з думкою оточуючих, труднощі у спілкуванні з вчителями, батьками, однолітками, все це утворює об'єктивні причини конфліктів у складній системі відносин.

Взагалі кажучи, через появу нових психологічних особливостей у підлітковому віці їхні стосунки з дорослими та однолітками іноді супроводжуються конфліктами та негативною поведінкою, особливо грубими та впертими виступами. Зазвичай це пов'язано бажання до незалежності, якого дорослі не усвідомлюють і не підтримують. Підлітки мають намір, щоб їхні думки, бажання та емоції брали до уваги, не терплять недовірливе ставлення, неухважності, насмішок, оцінок, особливо перед друзями. Зокрема, прояв негативної поведінки та конфліктів підлітків не є неминучим. Компетентні та досвідчені батьки та вчителі знають, що легше передбачити та запобігти конфліктам, ніж долати їх наслідки та відповідно

будувати взаємодію з молоддю. До внутрішнього світу, переживань, захоплень, труднощів і особистих проблем своїх дітей вони зазвичай ставляться з турботою і розумінням, поєднуючи вимоги високого рівня з високим ступенем поваги до особистості дітей. Це робить дорослих значущими та потрібними підліткам. Стати значущим і потрібним, тобто розділити з ним його турботи і вагання, подружитися, кожен зможе знайти підтримку і відповісти на запитання. Цього можна досягти лише за умови взаємної відкритості, довіри, розуміння та співчуття.

Здійснене емпіричне дослідження показало, за методикою визначення типу поведінки особистості у конфліктних ситуаціях (тест Томаса-Кілмена) що до експерименту у досліджуваних найбільш вираженим типом конфліктності у підлітків є «уникнення» у КГ 30% та у ЕГ 33,3%, котрий свідчить про пасивність підлітків у відстоюванні своїх прав. Для 30% КГ та 27,7% ЕГ підлітків найбільш притаманний тип «суперництва», тобто прагнення реалізувати свої інтереси на шкоду іншому. А після експерименту в ЕГ покращились результати, а саме найбільш характерним типом поведінки є «компроміс» 38,8%, можна сказати що підлітки спрямовані на вміння пошуку рішення за рахунок взаємними поступками, вироблення проміжного рішення, що підходить для обох сторін, в якому ніхто особливо не виграє, але й не програє. Для КГ досі проявляється тип поведінки «уникнення» 30%, котрий свідчить про пасивність підлітків у відстоюванні своїх прав.

За результатами методики діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки, можна відмітити, що до вербальної агресії найбільш схильні ЕГ (27,7), говорить про виявлення підлітків негативних почуттів як через форми сварки, крику, верещання, також через значення вербальних звертань до інших людей тобто обіцянка заподіяти яке-небудь зло, прокляття, лайки; найбільш схильними до непрямой агресії є КГ (25%), котрий свідчить про використання підлітків у непрямий спосіб чуток, жартів, пліток та вияв афектів у криках, тупотінні ногами. Після експерименту покращився

результат дослідження в ЕГ, а саме зниження найбільш характерним показник «вербальна агресія» (22,2%), характерно засоби сперечатися, кричати, тобто обіцяти заподіяти будь-яке зло. У КГ (25%) переважає «непряма агресія», використання підлітків у непрямий спосіб чуток, жартів, пліток.

За методикою діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком, свідчать, що респонденти до експерименту в яких переважає стратегія «уникнення» КГ (45%) та ЕГ (44,4%), зазвичай «здаються без бою», залишають зону конфлікту та напруження, коли Я підкоряються атаками. В тому числі підлітки не будуть витратити емоційну енергію на публіці та мінімізувати інтелектуальне навантаження. У них слабка вроджена енергія, а саме ригідні емоції, посередній розум, млявий (позбавлений жвавості, бадьорості) темперамент. А після експерименту в ЕГ покращились результати, а саме найбільш характерна стратегія є «миролюбство» (50%), характер підлітка м'який, врівноважений, товариський. Та інтелект разом із «добрим» характером створює психогенну передумову миролюбства. Для КГ 40% досліджуваних притаманна стратегія «уникнення», це свідчить про те, що у них слабка вроджена енергія, а саме ригідні емоції, посередній розум, млявий (позбавлений жвавості, бадьорості) темперамент.

Щодо показників тип поведінки, рівень агресії, стратегію спілкування підлітків з експериментальної групи порівняно з аналогічними показниками учасників контрольної групи переконливо доводять ефективність реалізованої корекційно програми розвитку поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: учебник для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – СПб. : Питер, 2008. – 496 с.
2. Ануфрієва Н.М. Психологія конфлікту: Навч. Посібн. - К.: Інститут післядишомної освіти КНУ, 2005.
3. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Словарь конфликтолога: 2-е изд. - СПб.: Питер, 2006. - 528 с.
4. Апішева А. Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками / А. Ш. Апішева // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – Вип. 2. С. 117–125.
5. Берлач А.І., Кондрюкова В.В., Криволапчук В.О., Поліщук О.Г. Конфліктологія: навч. посіб., вид. 2-ге, доповн. - Одеса: ОДУВС, 2010. – 162 с.
6. Большаков А.Г., Несмелова М.Ю. Конфликтология организаций: Учеб. пособие. – М.: МЗ Пресс, 2001. – 182с.
7. Буткевич, Т. В. Конфліктологія з основами психології управління [Текст] / Т. В. Буткевич. — К. : Центр навч. літ-ри, 2005. — 456 с.
8. Ващенко И.В., Гиренко С.П., Хамальян Р.А. Общая конфликтология: учебное пособие. – Харьков:ООО «Модель Вселенной», 2000– 512 с.
9. Ворожейкин, И. Е. Конфликтология: учебник / И. Е. Ворожейкин, А. Я. Кибанов, Д. К. Захаров. — М. : ИФРА -М, 2001. — 224 с.
10. Герасіна Л. М. Конфліктологія: навч. посіб. / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік та ін. –Х.: Право, 2012. – 128 с.
11. Гендерні особливості поведінки в конфлікті сучасних підлітків [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
https://knowledge.allbest.ru/psychology/2c0a65635b2ad78a5c53b88521206c26_0.html

12. Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. В.І.Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2007. – 182 с.
13. Герасіна Л. М. Конфліктологія: навч.посіб. / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік. – Харків: Право, 2012. – 128 с.
14. Гришина, Н. В. Психологія конфлікту / Н. В. Гришина. — СПб.: Питер, 2000. — 464 с.
15. Громова О.Н. Конфліктологія. Курс лекцій. – М.: Асоціація —Тандем; ЭКМОС, 2001. – 320 с.
16. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л.П. Психологія конфлікту: Навч. посібн. - К.: Каравела, 2010. -304 с.
17. Дмитриев, А. В. Конфліктологія [Текст] / А. В. Дмитриев. — М.: Гардарики, 2007. — 375 с.
18. Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління: Навчальний посібник. -Київ: Центр навчальної літератури, 2005. - 456 с.
19. Емельянов С. М. Практикум по конфліктології. 3-е изд. СПб.: Питер, 2009. – 384 с.
20. Етика ділового спілкування: / за редакцією Т.Б. Гриценко, Т.Д. Іщенко, Т.Ф. Мельничук / Навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007 – 344.
21. Ємельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М. Конфліктологія: Навч. посібник /За заг. ред. В.М. Петюха, Л.В. Торгової. – К.: КНЕУ, 2003. – 315 с.
22. Жекало Г. Основні підходи до визначення поняття «конфлікт» // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій. Збірка наукових праць, Донецьк 2015, с. 149-158.
23. Жданов В.О. Технологія розшення внутріличностного конфлікту. – М., 2000.

24. Зайцев, А. К. Социальный конфликт [Текст] / А. К. Зайцев. — Изд. 2-е. — М. : Academia, 2001. — 464 с.
25. Зыбцев, В. Н. Конфликтология: модульный вариант: учеб. пособие / В. Н. Зыбцев, Е. В. Попова. — Донецк : Вебер, 2007. — 488 с.
26. Коваленко Д. В. Конфліктологія [Електронний ресурс]: навч. посібник / Д. В. Коваленко, І. М. Шалімова, О. М. Керницький, В. А. Бурбига. — Режим доступу: <https://pidru4niki.com/85341/psihologiya/konfliktologiya>
27. Кулагіна І.Ю., Колюцкий В.Н.. Вікова психологія: Повний життєвий цикл розвитку людини, 2001.
28. Куниця, Т.Ю. Проблеми конфліктів у шкільному колективі. *Нові тенденції і явища у дитячому і молодіжному середовищі в Україні: цивілізаційний, культурологічний, інформаційний виміри: збірник наукових праць за результатами методологічного семінару НАПН України ТОВ "Видавниче підприємство "Едельвейс", м. Київ, Україна, с.114-120.*
29. Конфліктологія: навч.посіб. // Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік. — Х.: Право, 2012. — с.128.
30. Левин, К. Разрешение социальных конфликтов [Текст]: пер. с англ. / К. Левин. — СПб. : Речь, 2000. — 408 с.
31. Линчевский, Э. Э. Контакты и конфликты: общение в работе руководителя [Текст] / Э. Э. Линчевский. — М. : НПО «Экономика», 2000. — 286 с.
32. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. – 470 с.
33. Особливості конфліктності особистості у підлітковому віці [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <https://www.inforum.in.ua/conferences/21/61/467>

34. Психопрофілактика / Упоряд. Т. Гончаренко. — К.: Редакції загальнопедагогічних газет, 2003. — 112 с. — (Бібліотека «Шкільного світу»).
35. Психологія конфлікту: Навчально-методичний посібник для підготовки магістрів усіх форм навчання/ В.Я Галаган, В.Ф.Орлов, О.М.Отич, О.О.Фурса. – К.: ДЕТУТ, 2008. – 422 с.
36. Психологія підліткового віку [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://weblib.pp.ua/kurt-levin-psihologiya-pidlitkovogo-viku.html#e4>
37. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб. статей: – Ялта: РВВ КГУ, 2013. – Вип.38. – Ч.1. – 288 с.
38. Психология личности. Словарь-справочник/ Под ред. П.П. Горностая и Т.М. Титаренко.– К.: Рута. 2001.
39. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. - Вид. 2-ге, виправл. - Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. -616 с : іл.
40. Сивогракова З. А., Алексеєнко Н. В. Психологія конфліктів. Соціально-психологічний вимір управління конфліктами: Конспект лекції. – Харків: УкрДУЗТ, 2020. – 52 с.
41. Социальная конфликтология [Текст]: учеб. пособие / под ред. А. В. Морозова. — М. : Академия, 2002. — 336 с.
42. Співак, В. А. Ділові комунікації. Теорія і практика: підручник для академічного бакалаврату / В. А. Співак. - 2017.
43. Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта - СПб.: Питер, 2003.
44. Хрестоматия по конфликтологии [Текст] : в 3 т. Т. 1 / сост. : В. Н. Николаевский (отв. ред.), И. Ю. Косуля, О. А. Гужва. — Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2009. — 552 с.

45. Шаваріна О.П, Кондратюк С.М. // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". - 2014. - № 1. – 136-141 с.

46. Шевчук, Д. А. Конфликты: избегать или форсировать? [Текст] / Д. А. Шевчук. — М. : ГросМедиа, 2009. — 440 с.

47. Belousova A.K. Development of a Personal Potential in Collaborative Thinking Activity / A.K. Belousova // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 5th ICEEPSY International Conference on Education & Educational Psychology. – Vol. 171. – 2015. – P. 987 – 994.

48. Bourne E. The anxiety and phobia workbook / Edmund J. Bourne. – 5th ed. – Distributed in Canada by Raincoast Books Copyright, 2010. – 496 p.

49. Kalaur S. The necessity of extensive professional training of future specialists of social sphere concerning the resolving conflicts in professional activity. *European Research Area: Status, Problems and Prospects: the International Academic Congress* (Riga, 01–02 September 2016). Riga, 2016. P. 63–65.

50. Kalaur S. M. Common approaches to the training of future social sphere experts in conflicts resolution *East European Scientific Journal Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska, 2016. №9 (13) część 3. P 19–22.

51. McDougall W. An Introduction to Social Psychology / W. McDougall. – BiblioLife, 2009. – 452 p.

52. Vroeijenstijn A. I. Towards A Quality Model for Higher Education. *INQAAHE-2001 Conference on Quality, Standards and Recognition*, March 2001. Conference on Quality, Standards and Recognition, March 2001. S. 34–67.

53. White J., Schmitt M., Langer E. Horizontal hostility: Multiple minority groups and differentiation from the mainstream. *Group Processes and Intergroup Relations*. 9, 2006. P. 339–358.

ДОДАТКИ

Додаток А**Методика визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена)**

Інструкція. У кожній з поданих пар виберіть те судження, яке є найбільш типовим для вашої поведінки. Відведений час — не більш 15-20 хвилин.

1. А. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

Б. Замість того, щоб обговорювати те, в чому ми розходимося, я стараюся звернути увагу на те, з чим ми обидва не згодні.

2. А. Я стараюся знайти компромісне рішення.

Б. Я намагаюся улагодити справу з урахуванням інтересів іншого і моїх власних.

3. А. зазвичай я настійливо прагну добитися свого.

Б. Я стараюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші відносини.

4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

Б. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5. А. Улагоджуючи спірну ситуацію, я весь час стараюся знайти підтримку у іншого.

Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруженості, від якої немає ніякої користі.

6. А. Я намагаюся уникнути виникнення прикрощів для себе.

Б. Я намагаюся добитися свого.

7. А. Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання з тим, щоб згодом вирішити його остаточно.

Б. Я вважаю за необхідне в чомусь поступитися, щоб домогтися іншого.

8. А. зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

Б. Я насамперед стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.

9. А. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

Б. Я роблю зусилля, щоб домогтися свого.

10. А. Я твердо прагну досягнути свого.

Б. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. А. Я насамперед стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.

Б. Я стараюся заспокоїти іншого, і головним чином, зберегти наші відносини.

12. А. Часто я намагаюся не займати позицію, яка може викликати суперечки.

Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.

13. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Я наполягаю, щоб було зроблено по-моєму.

14. А. Я повідомляю іншому свою точку зору і питаю про його погляди.

Б. Я намагаюся показати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.

15. А. Я стараюся заспокоїти іншого, і головним чином, зберегти наші відносини.

Б. Я стараюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.

16. А. Я стараюся не зачепити почуттів іншого.

Б. Я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.

17. А. зазвичай я наполегливо стараюся домогтися свого.

Б. Я стараюся зробити все, щоб уникнути напруженості, від якої немає ніякої користі.

18. А. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також іде мені назустріч.

19. А. Я, насамперед, стараюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і спірні питання.

Б. Я стараюся відкласти розв'язання спірного питання з тим, щоб згодом вирішити його остаточно.

20. А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

Б. Я стараюся знайти найкраще поєднання вигравів і втрат для нас обох.

21. А. Ведучи переговори, я стараюся бути уважним до бажань іншого.

Б. Я завжди схиляюся до прямого обговорення проблеми.

22. А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю позицією і точкою зору іншої людини.

Б. Я відстоюю свої бажання.

23. А. Як правило, я заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

Б. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

24. А. Якщо позиція іншого здається йому дуже важливою, я постараюся піти назустріч його бажанням.

Б. Я стараюся переконати іншого прийти до компромісу.

25. А. Я намагаюся показати іншому логіку і перевагу моїх поглядів.

Б. Ведучи переговори, я стараюся бути уважним до бажань іншого.

26. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Я майже завжди заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27. А. Часто уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

Б. якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28. А. зазвичай я настійно прагну добитися свого.

Б. Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай стараюся знайти підтримку у іншого.

29. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

30. А. Я стараюся не зачепити почуттів іншого.

Б. Я завжди займаю таку позицію в спірному питанні, щоб ми спільно з іншою зацікавленою людиною могли домогтися успіху.

Бланк відповідей (ключ до тесту)

№	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
11		А			Б
12			Б	А	
13	Б		А		

14	Б	А			
15				Б	А
16	Б				А
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20		А	Б		
21		Б			А
22	Б		А		
23		А		Б	
24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А

Додаток Б**Методика діагностики стану агресії у підлітків Басса та Дарки**

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидуватися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.

21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх ставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».

46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що я про нього думаю.

47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.

48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.

49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.

50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.

51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.

52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.

53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.

54. Невдачі засмучують мене.

55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.

56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.

57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.

58. Іноді я відчуваю, що життя поводить ся зі мною несправедливо.

59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.

60. Я лаюся тільки через злість.

61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.

62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.

63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.

64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.

65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.

67. Я часто думаю, що жив неправильно.

68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, але не збираюся їх реалізувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.
75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ для оброблення результатів:

1) Фізична агресія (k=11):

1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

2) Вербальна агресія (k=8):

7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.

3) Непряма агресія (k=13):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

4) Негативізм (k=20):

4+, 12+, 20+, 28+, 36-.

5) Дратівливість (k=9):

3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.

6) Схильність до підозр (k=11):

6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.

7) Образа (k=13):

5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.

8) Відчуття провини (k=11):

8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+.

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення -

нормовані - показники, які характеризують індивідуальні та групові результати.

Сумарні показники:

(«1» + «2» + «3») : 3 = ІА - індекс агресивності;

(«6» + «7») : 2 = ІВ - індекс ворожості.

Додаток В**Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком**

Інструкція для учасників опитування відповідаючи на запитання, виберіть відповідь, яка найбільше вам підходить:

1. Знаючи себе, ви можете сказати:

- a) я скоріше людина миролюбна, покладлива;
- b) я скоріше людина гнучка, здатна обходити гострі ситуації, уникати конфліктів;
- c) я скоріше людина, що йде прямо, безкомпромісна, категорична.

2. Коли ви подумки з'ясовуєте відносини зі своїм кривдником, то найчастіше:

- a) шукаєте спосіб примирення;
- b) обмірковуєте спосіб не мати з ним справ;
- c) міркуєте про те, як його покарати або поставити на місце.

3. У спірній ситуації, коли партнер явно не намагається або не хоче вас зрозуміти, ви найімовірніше:

- a) будете спокійно домагатись того, щоб він вас зрозумів;
- b) постараетесь завершити з ним спілкування;
- c) будете роздратовуватися, ображатися або злитися.

4. Якщо захищаючи свої важливі інтереси, ви відчуєте, що можете посваритися з гарною людиною, то:

- a) підете на значні поступки;
- b) відступите від своїх домагань;
- c) будете відстоювати свої інтереси.

5. У ситуації, де вас намагаються скривдити або принизити, ви швидше за все:

- a) постараетесь заpastися терпінням і довести справу до кінця;
- b) дипломатичним чином будете уникати контактів;

с) дасте гідну відсіч.

6. У взаємодії із владною й у той же час несправедливою людиною/вчителем/керівником ви:

а) зможете співпрацювати заради справи;

б) постараетесь якнайменше контактувати з ними;

с) будете опиратися його стилю, активно захищаючи свої інтереси.

7. Якщо рішення питання залежить тільки від вас, але партнер зачепив ваше самолюбство, то ви:

а) підете йому назустріч;

б) уникнете від конкретного рішення;

с) вирішите питання не на користь партнера.

8. Якщо хтось із друзів час від часу буде дозволяти собі образливі випадки у вашу адресу, ви:

а) не станете надавати цьому особливого значення;

б) постараетесь обмежити або припинити контакти;

с) щораз дасте гідну відсіч.

9. Якщо в партнера є претензії до вас і він при цьому роздратований, то вам звичніше:

а) спочатку заспокоїти його, а потім зреагувати на претензії;

б) уникнути з'ясування відносин з партнером у такому стані;

с) поставити його на своє місце або перервати.

10. Якщо хтось із друзів почне розповідати про всілякі негарні чутки-плітки, що кажуть про Вас інші, Ви:

а) тактовно вислухаєте все до кінця;

б) пропустите мимо вух;

с) перервете розповідь на півслові.

11. Якщо партнер занадто проявляє напористість і хоче одержати вигоду за ваш рахунок, то ви:

а) підете на поступку заради миру;

b) ухилитесь від остаточного рішення розраховуючи на те, що партнер заспокоїться й тоді ви повернетесь до питання;

c) однозначно дасте зрозуміти партнерові, що він не одержить вигоду за ваш рахунок.

12. Коли ви маєте справу з партнером, що діє за принципом «вірвати як-найбільше», ви:

- a) терпляче домагаєтесь своїх цілей;
- b) обмежити взаємодію з ним;
- c) рішуче ставите такого партнера на місце.

13. Маючи справу з нахабнуватою особистістю, ви:

- a) відшукуєте до неї підхід за допомогою терпіння;
- b) зводите спілкування до мінімуму;
- c) дієте тими ж методами.

14. Коли той, що сперечається, ставиться до Вас вороже, ви зазвичай:

- a) спокійно й терпляче переборюєте його настрої;
- b) ідете від спілкування;
- c) зупиняєте його або відповідаєте тим же.

15. Коли вам задають неприємні питання, ви найчастіше:

- a) спокійно відповідаєте на них;
- b) уникаєте прямих відповідей;
- c) «заводитесь», втрачає самовладання.

16. Коли виникають гострі розбіжності між вами й партнером, то це найчастіше:

a) змушує вас шукати вихід з положення, знаходити компроміс, йти на поступки;

b) спонукає згладжувати протиріччя, не підкреслювати розходження в позиціях;

c) активізує бажання довести свою правоту.

17. Якщо партнер виграв в суперечці, вам звичніше:

- a) привітати його з перемогою;
- b) зробити вигляд, що нічого особливого не відбувається;
- c) «боротися до останнього».

18. У випадках, коли відносини з партнером знаходять конфліктний характер, ви взяли собі за правило:

- a) «мир за всяку ціну» - визнати свою поразку, принести вибачення, піти на зустріч побажанням партнера;
- b) «пас убік» - обмежити контакти, піти від суперечки;
- c) «розставити крапки над «І» - з'ясувати всі розбіжності, неодмінно знайти вихід із ситуації.

19. Коли конфлікт стосується ваших інтересів, то вам найчастіше вдається його вигравати:

- a) завдяки дипломатії й гнучкості розуму;
- b) за рахунок витримки й терпіння;
- c) за рахунок темпераменту й емоцій.

20. Якщо хто-небудь із однокласників/друзів навмисно зачепить ваше самолюбство, ви:

- a) м'яко й коректно зробите йому зауваження;
- b) не станете загострювати ситуацію, зробите вигляд, що нічого не трапилося;
- c) дасте гідну відсіч.

21. Коли близькі критикують вас, то ви:

- a) приймаєте їхні зауваження із вдячністю;
- b) намагаєтеся не звертати на критику увагу;
- c) дратуєтеся, пручаєтеся або злитесь.

22. Якщо хто-небудь із рідних або близьких говорить вам неправду, ви зазвичай волієте:

- a) спокійно й тактовно домагаєтесь істини;

b) зробити вигляд, що не зауважуєте неправду, обійти не приємний оборот справи;

c) рішуче вивести брехуна на «чисту воду».

23. Коли ви роздратовані, нервуєте то найчастіше:

a) шукайте співчуття, розуміння;

b) усамітнюєтесь, щоб не виявляти свій стан на партнерах;

c) на когось відіграєтесь, шукаєте «козла відпущення».

24. Коли хтось із однокласників/друзів/колег, менш гідний і здатний ніж ви, одержує заохочення, ви:

a) радієте за нього;

b) не надаєте особливого значення факту;

c) засмучуєтесь.

Обробка результатів

Для визначення притаманної стратегії психологічного захисту в спілкуванні з партнерами треба полічити суму відповідей кожного типу:

○ «а» — миролюбство;

○ «б» — уникнення;

○ «в» — агресія.

Чим більше представлено відповідей того чи іншого типу, тим чіткіше виражена відповідна стратегія.

Додаток Г

**Результати діагностики до проведення експерименту за методикою
тип поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена)**

№	Ім'я	Тип поведінки	№	Ім'я	Тип поведінки
Контрольна група			Експериментальна група		
Тип поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена)					
1	Павло Л.	уникнення	1	Богдана Д.	співпраця
2	Марія В.	уникнення	2	Роза М.	компроміс
3	Анна М.	компроміс	3	Максим М.	суперництво
4	Олександр К.	пристосування	4	Мирослава С.	компроміс
5	Надія М.	уникнення	5	Анастасія Ц.	суперництво
6	Юля М.	співпраця	6	Мирослава Г.	пристосування
7	Максим М.	суперництво	7	Дарина П.	суперництво
8	Сергій С.	співпраця	8	Сергій П.	уникнення
9	Дарина К.	компроміс	9	Марія М.	уникнення
10	Адам П.	уникнення	10	Роман Б.	пристосування
11	Юлія Х.	суперництво	11	Владислав Б.	суперництво
12	Роман К.	уникнення	12	Денис В.	уникнення
13	Анжела С.	компроміс	13	Роман Ф.	уникнення
14	Ірина К.	уникнення	14	Данило П.	пристосування
15	Роман Б.	суперництво	15	Вероніка М.	уникнення
16	Андрій А.	суперництво	16	Дмитро І.	уникнення
17	Вікторія Х.	суперництво	17	Дмитро З.	суперництво
18	Юрій М.	компроміс	18	Аліна Ш.	пристосування
19	Віра М.	компроміс			
20	Яна М.	суперництво			

Додаток Д

**Результати діагностики до проведення експерименту за методикою
рівня агресії у підлітків Басса та Дарки**

№	Ім'я	Вид агресії	№	Ім'я	Вид агресії
Контрольна група			Експериментальна група		
Методика діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки					
1	Павло Л.	Образа	1	Богдана Д.	Відчуття провини
2	Марія В.	Підозрілість	2	Роза М.	Непряма агресія
3	Анна М.	Непряма агресія	3	Максим М.	Фізична агресія
4	Олександр К.	Образа	4	Мирослава С.	Підозрілість
5	Надія М.	Непряма агресія	5	Анастасія Ц.	Образа
6	Юля М.	Підозрілість	6	Мирослава Г.	Образа
7	Максим М.	Фізична агресія	7	Дарина П.	Вербальна агресія
8	Сергій С.	Непряма агресія	8	Сергій П.	Вербальна агресія
9	Дарина К.	Негативізм	9	Марія М.	Непряма агресія
10	Адам П.	Образа	10	Роман Б.	Роздратування
11	Юлія Х.	Непряма агресія	11	Владислав Б.	Негативізм
12	Роман К.	Непряма агресія	12	Денис В.	Образа
13	Анжела С.	Відчуття провини	13	Роман Ф.	Вербальна агресія
14	Ірина К.	Підозрілість	14	Данило П.	Фізична агресія
15	Роман Б.	Фізична агресія	15	Вероніка М.	Вербальна агресія
16	Андрій А.	Роздратування	16	Дмитро І.	Підозрілість
17	Вікторія Х.	Підозрілість	17	Дмитро З.	Фізична агресія
18	Юрій М.	Фізична агресія	18	Аліна Ш.	Вербальна агресія
19	Віра М.	Образа			
20	Яна М.	Вербальна агресія			

Додаток Е

Результати діагностики до проведення експерименту за методикою домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком

№	Ім'я	Стратегії	№	Ім'я	Стратегії
Контрольна група			Експериментальна група		
Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком					
1	Павло Л.	уникнення	1	Богдана Д.	миролюбство
2	Марія В.	уникнення	2	Роза М.	агресія
3	Анна М.	уникнення	3	Максим М.	агресія
4	Олександр К.	уникнення	4	Мирослава С.	миролюбство
5	Надія М.	уникнення	5	Анастасія Ц.	агресія
6	Юля М.	миролюбство	6	Мирослава Г.	миролюбство
7	Максим М.	агресія	7	Дарина П.	агресія
8	Сергій С.	миролюбство	8	Сергій П.	уникнення
9	Дарина К.	уникнення	9	Марія М.	миролюбство
10	Адам П.	уникнення	10	Роман Б.	агресія
11	Юлія Х.	агресія	11	Владислав Б.	уникнення
12	Роман К.	уникнення	12	Денис В.	уникнення
13	Анжела С.	уникнення	13	Роман Ф.	уникнення
14	Ірина К.	агресія	14	Данило П.	уникнення
15	Роман Б.	агресія	15	Вероніка М.	агресія
16	Андрій А.	миролюбство	16	Дмитро І.	уникнення
17	Вікторія Х.	миролюбство	17	Дмитро З.	уникнення
18	Юрій М.	миролюбство	18	Аліна Ш.	уникнення
19	Віра М.	миролюбство			
20	Яна М.	агресія			

Додаток Ж

Заняття 1. «Конфлікти у нашому житті»**1. Вправа «Знайомство»**

Знайомство учасників та учасниць тренінгу, створення невимушеної доброзичливої атмосфери.

Учасники тренінгу сідають у коло. Тренер пропонує учаснику, що сидить праворуч, назвати своє ім'я та будь-яку притаманну йому рису характеру на першу літеру свого ім'я (наприклад, «Я – Руслан, романтичний. Я – Анна, активна»).

2. Вправа «Хто я?»

Учасникам тренінгу необхідно написати 20 прикметників, за допомогою яких вони можуть себе описати. Це може бути як позитивні якості, і негативні. Кожен вислів має починатися з займенника «Я».

Обговорення: подивіться, ким і як ви себе уявляєте? Що викликало здивування? Які труднощі ви зазнали? Як ви себе побачили?

3. Мозковий штурм «Поняття конфлікту»

Конфлікт – зіткнення різноспрямованих сил (цінностей, інтересів, поглядів, позицій) суб'єктів – сторін взаємодії.

Причини конфліктів полягають у розбіжності:

- Знань, умінь, навичок, особистісних рис.
- Функцій управління.
- Емоційних, психічних та інших станів.
- Економічних процесів.
- Завдань, засобів та методів діяльності.
- Мотивів, потреб, ціннісних орієнтацій.
- Поглядів і переконань.
- Розумінь, інтерпретацій інформації.
- Очікувань, позицій.
- Оцінок і самооцінок.

Обговорення

4. Вправа «Сюжетно - рольова гра Млин».

Проживання учасниками тренінгу «дрібних» конфліктних ситуацій, налаштування на подальшу роботу.

Учнів утворюють два кола (один всередині іншого), встають лицем один до одного і розігрують у парах дрібні діалоги - ситуації, які задає ведучий. Діалог триває 2 хвилини. Після кожного діалогу зовнішнє коло робить кілька кроків, наприклад за годинниковою стрілкою, кожен учасник міняє партнера, розігрується такий епізод.

Ситуації для розігрування:

- розташовані у зовнішньому колі грають роль контролерів автобуса, а ті, що перебувають у внутрішньому - роль безквиткових пасажирів;
- внутрішнє коло - продавці, яким немає діла до покупців, а зовнішнє - покупці;
- зовнішнє коло - начальник, який «застукав» підлеглого, що запізнився, а внутрішнє - підлеглий;
- внутрішнє коло - мешканець. Якого залив сусіда зверху, зовнішнє коло - сусід зверху.

У ході обговорення учні аналізують свою найбільш типову поведінку в різних ситуаціях, емоції, які виникли.

5. Вправа «Ознаки конфліктогенів поведінки»

Учасникам потрібно об'єднуються в дві групи та написати на аркуші паперу ознаки конфліктогенів поведінки.

Обговорення: Який висновок ми можемо зробити, поглянувши на написані ознаки конфліктогенів? (намагатися їх не вживати, щоб не створювати конфлікти).

Зворотній зв'язок

Заняття 2. «Конфлікт і вихід з нього»

1. Вправа «Я-реальний, я – ідеальний».

Розповісти про себе, яким себе бачать учасники зараз, і якими хотіли б бути в ідеалі.

2. Вправа «Сторони конфлікту»

Учаснику потрібно записати на аркуші паперу позитивні й негативні сторони конфлікту.

Обговорення: Який висновок ми можемо зробити, проаналізувавши позитивні й негативні сторони конфлікту?

3. Вправа «Айсберг»

Уявіть, що ви опинилися в океані і пливете на крижині. Ви бачите, що на вас пливе величезний айсберг.

- Як ви почуваетесь? (Записую на дошці почуття учнів)
- А тепер скажіть, як ви почуваетесь, коли знаходитесь в конфлікті? (Записую на дошці почуття учнів)
- Чи можна щось змінити в цих двох ситуаціях (на крижині в океані й у конфлікті)?

Насправді варто зрозуміти, що конфлікт – це нормально. Всі люди різні, й відмінності інших приймати важко. Але потрібно намагатися завжди знаходити вихід із конфлікту.

4. Інформаційний лист «Засіб вирішення конфліктів»

Вчені К. Томас і Р. Кілмен визначили основні найбільш прийнятні стратегії поведінки в конфлікті. Вони вказують, що існує 5 основних типів поведінки в конфлікті: пристосування, компроміс, уникання, суперництво, співпраця.

- Пристосування – людина нехтує своїми інтересами, щоб задовольнити інтереси іншого.
- Співпраця – процес, який складається з послідовних взаємодій, коли людина прагне брати активну участь у розв'язанні конфлікту й захищати свої інтереси, але ще й бажає співпрацювати з іншими учасниками

конфлікту. Це спільна спроба знайти таке рішення, яке цілком задовольняло б вимоги обох сторін.

- Уникнення – людина намагається не займатися конфліктом. Уникання може бути фізичною або психічною, дипломатичне ухилення. Шляхом уникання можна відкласти справу на певний час.

- Компроміс – це часткове задоволення обох сторін.

- Суперництво – людина намагається задовольнити свої інтереси за рахунок іншого. Вона використовує здібності аргументувати свої суспільні контакти, економічні санкції. Суперництво може означати «стати на захист своїх прав», якщо людина переконана, що вона права.

5. Вправа «Способи виходу з конфлікту»

На аркуші паперу записано прислів'я, які відображають один із способів виходу з конфлікту. Визначте, якого способу вирішення конфлікту стосується кожен вислів, і поясніть, чому ви так вважаєте.

<i>Вислови</i>	<i>Спосіб вирішення конфлікту</i>
1. Око за око, зуб за зуб	Суперництво
2. Краще тихо, аби без лиха	Пристосування
3. Моя хата з краю, я нічого не знаю	Уникнення
4. Хліб-сіль їв, мед їв, по вусах текло, а в рот не потрапило	Компроміс
5. Спершу треба поміркувати, а потім робити	Співпраця

6. Вправа «Правила безконфліктної поведінки»

Учасники об'єднуються в дві групи. Учасникам потрібно придумати правила безконфліктної поведінки.

Правила безконфліктної поведінки:

1. Не використовувати конфліктогени.
2. Розв'язуйте спірні питання тут і тепер, не відкладаючи їх.
3. Менше ображайтеся.
4. Прагніть адекватно сприймати й усвідомлювати конфлікт.
5. Спілкуйтеся відкрито.

6. Намагайтеся зрозуміти позицію іншої людини зсередини.
7. Аргументуйте свої бажання для себе та іншого.
8. Будьте готові подолати своє самолюбство, визнати свої помилки, вибачитися.

Обговорення вправи

Зворотній зв'язок

Заняття 3. «Поведінка в конфліктній ситуації»

1. Вправа «Асоціації конфлікту»

Тренер пише на дошці слово «конфлікт», і пропонує членам групи назвати слова, які асоціюються в них із цим словом, наприклад, боротьба, зло, агресія. Записує їх на дошці. Запитує, які слова мають позитивний, а які негативний заряд, позначаючи їх «+» або «-».

Далі тренер обговорює із дітьми дані відповіді, групує їх.

2. Вправа «Конфліктна поведінка»

Учасники об'єднуються в чотири підгрупи. Кожній запропонує на вибір картки з таким змістом:

1. Конкуренція: «Щоб я переміг, ти повинен програти»;
2. Пристосування: «Щоб ти виграв, я повинен програти»;
3. Компроміс: «Щоб кожен із нас щось виграв, кожен повинен щось програти»;
4. Співпраця: «Щоб я виграв, ти теж повинен виграти».

Пропонує кожній підгрупі обговорити підготувати та продемонструвати конфліктну ситуацію, в якій показується певний вид поведінки.

Обговорення: Як цей вид поведінки в конфлікті впливав на ваш емоційний стан, ваші почуття? Які причини спонукають людей обирати такий стиль поведінки в конфлікті? Який стиль найконструктивніший для добрих взаємин?

3. Вправа «9 бажань»

Тренер пропонує учасникам 9 разів закінчити речення, яке починається словами «Я хочу...». Записуються всі бажання, які спадають на думку, не важлива їхня реалістичність або прийнятність для інших.

Обговорення

4. Вправа «Ваші цінності»

Учасникам пропонують на листочках написати 10 цінностей, які вони цінують найбільше в своєму житті. Потім із 10 цінностей необхідно вибрати три й кинути у коробку. В зв'язку з негараздами і труднощами потрібно віддати одну цінність, потім ще одну. В результаті створюється психологічний портрет групи: учасники по черзі називають свою цінність, і в кого є така ж цінність, підраховується. На дошці записується кількість і визначається, що найважливіше. Потім ще по одній цінності наосліп витягають із коробки.

Обговорення: Чи задоволені ви цінностями, що залишилися? Чи важко було вибирати цінності й віддавати їх? Яке у вас було відчуття, коли залишилась одна цінність?

5. Вправа «Конфліктний та неконфліктний»

Усвідомлення стилів своєї поведінки.

Тренер розбиває учасників на пари. Один із учасників виконує роль конфліктної, а інший – неконфліктної людини. Кожен із них має прийняти таку позицію, щоб усім було видно, хто яку роль виконує. Той, хто грає роль конфліктної людини, розповідає своєму опоненту про те, що йому дає відчуття впевненості в конфліктній ситуації, чому вона вступає в конфлікт, чого від неї очікує. Неконфліктна людина після виступу першої також розповідає за цією ж схемою про себе. Потім відбувається групове обговорення: Хто з учасників вам симпатичніший? Чому?

6. Інформаційний лист «Правила вирішення конфлікту»

1. Виявити предмет і джерело конфлікту. Часто буває підміна предмету в процесі конфлікту.

2. Не розширювати предмет конфлікту, скорочувати число претензій, особливо емоційного характеру. Не можна відразу розібратись у всіх проблемах відносин – треба з'ясувати головну, яка є стрижнем конфлікту: взаємна неприязнь ділове суперництво або просто заздрість.

3. Треба знати, як розвивається конфлікт. Він проходить три стадії: виникнення напруженості у відносинах – передвісник конфлікту; взаємна неприязнь виходить назовні, починаються сутички, припиняються особисті відносини; вирішення конфлікту.

4. Необхідне уважне відношення до обох конфлікуючих сторін – «ініціатору» і «звинувачуваному». Треба з'ясувати, чого добивається ініціатор конфлікту – його цілі: ділові, самоствердження, амбіції, прагнення принизити іншу людину. Ініціатор конфлікту повинен запропонувати позитивне вирішення.

5. Потрібна правильна оцінка обох сторін. Треба знати психологічні механізми оцінки (про що написано вище). В конфлікті не повинно бути переможців, щоб конфлікт не розвивався далі.

6. Не можна переоцінювати досягнення одних і недооцінювати досягнення інших. Не можна одних весь час захочувати, інших карати, а третіх просто не помічати.

7. Особливу увагу треба проявляти до конфліктних осіб.

7. Вправа «Якості та вміння, важливі для ефективного спілкування».

Кожному учню пропонується протягом 5 хвилин самостійно скласти і записати список якостей людини, які необхідні для ефективного спілкування. Після цього проводиться дискусія, метою якої є узагальнений список якостей, який записується дощці. Коли роботу буде завершено, ведучий тренінгу пропонує обговорити, наскільки список, складений кожним учасником індивідуально, відрізняється від загального, який зображений на дощці.

8. Правила високоморального поведження і спілкування:

- Не вчиняй стосовно інших так, як ти не хотів би, щоб вони вчиняли стосовно тебе.

- Дайте людям відчувати свою значимість.

- Вирішуючи конфлікт, чітко визначте свої цілі.

- Хто робить перший крок до примирення, той і виграє.

Декілька правил вирішення конфлікту:

- Конфліктуйте не поспішаючи.

- Аналізуючи конфліктну ситуацію, шукайте причину і не «зациклюйтеся» на самому факті конфлікту.

- Подумки програйте усе «позитивні» і «негативні» сторони, моменти тих або інших варіантів розвитку конфлікту.

- Конфлікт не намагайтеся «зам'яти», а доведіть його до логічного кінця, якщо переконані, що ви праві, що вас зрозуміють і підтримують у колективі, якщо не все, то найбільш прогресивна частина колективу.

- Не конфліктуйте по дрібницях.

Зворотній зв'язок

Заняття 4. «Дружні стосунки в класі»

1. Вправа «Привітання».

Учасники сідають у коло і по черзі вітають одне одного, обов'язково необхідно наголосити на індивідуальні особливості партнера. Учасник може звертатися до всіх одразу або до конкретної людини. Під час цієї психологічної розминки група зможе налаштуватися на довірчий стиль спілкування.

2. Вправа на демонстрацію ролі доброзичливої й недоброзичливої атмосфери у створенні настрою учасників .

Двоє придумують по етюд з предметом (за дверима). Іншим дається установка: з появою першого учасника потрібно усміхатися, бути

зацікавленим і доброзичливим. На появу другого - реагувати байдужістю, зневажливими посмішками (варто уникати реплік).

Потім виконавці розповідають про відчуття й дають оцінки етюдам своїм і партнера. Після цього змова розкривається. Обговорення проблеми «моральної підтримки».

3. Інформаційне повідомлення «Дружба»

Дружба - особисті відносини між людьми, що ґрунтуються на довірі, щирості, взаємних симпатіях, спільних зацікавленнях і захопленнях. Обов'язковими ознаками дружби є взаємна повага, довіра та терпіння.

Товариськість, дружба - важливі показники вихованості учнів. Взаємоповага, чуйність, ввічливість — неодмінні ознаки дружнього класу.

Друг - це людина, яка спілкується з тобою не тому, що йому потрібен твій велосипед, комп'ютер, твої підказки на уроках, а ти сам! Він любить тебе таким, який ти є.

Дружба - безкорисні особисті взаємовідносини, засновані на довір'ї, щирості, взаємних симпатіях, на загальних інтересах, захопленнях. Обов'язковими ознаками дружби є взаємне поважливе відношення до думки друга, довір'я і терпіння. Людей пов'язаних між собою дружбою називають друзями. Друг ніколи не відвернеться в складні хвили, завжди зрозуміє і підтримує. Друг ніколи не стане слухати інших, щоб ті не говорили. Хто як не друг скаже правду про свого друга? Тільки друг може говорити про помилки свого друга, а той в свою чергу ніколи на це не буде мати образи.

Справжня дружба об'єднує тільки тих людей, які здатні пробачити і зрозуміти недоліки інших. Дружба - невід'ємна частинка життя кожної людини. Як сказав Бенджамін Франклін: «Брат може не бути другом, але друг - завжди брат».

Взаємодопомога, чуйність, ввічливість – неодмінні ознаки дружнього класу. Неприпустимі у класі образливі прізвиська, непристойні жарти щодо дружби хлопців та дівчат, грубість у взаєминах, неповага до дівчат. Дружбу,

товаришування можна зруйнувати грубими, недоречними жартами. Тому будьте уважними та замислюйтеся над своїми вчинками.

4. Вправа «Яким має бути справжній друг? »

Учасникам тренінгу потрібно написати на аркуші паперу якості друга.

(Добрий, розумний, кмітливий, порядний, веселий, вихований, надійний, чуйний, відповідальний, співчуваючий, доброзичливий, сміливий, стриманий, совісний).

Обговорення

5. Вправа «Знайдіть один одного»

Створити атмосферу довіри та невимушеності. Учасники вільно розходяться по кімнаті. Я даю завдання: «Знайдіть один одного ті, в кого однаковий колір очей», «... ті, в кого день народження влітку», «... ті, в кого ім'я складається з однакової кількості букв», «... ті, хто в одному селі живе»...

6. Вправа «Закони дружби».

Об'єднання у 2 групи. Завдання: Скласти закони дружби.

Приклад законів дружби:

1. Не залишай друга в біді. Бути вірним дружбі - означає ділити з другом не тільки радість, а й горе.

2. Тобі не байдуже, який твій друг. Дружба – це моральне збагачення людини. Знайшовши надійного друга, ти помножуєш свої сили, стаєш морально чистішим, багатшим, красивішим.

3. Дружба – це насамперед віра в людину, вимогливість до неї і повинність.

4. Дружба і егоїзм – непримиренні й несумісні.

5. Дружба вчить любити віддано й стійко, бути непримиренними. Дружбу я назвав би вершиною, з якої перед людиною відкривається найдрібніші деталі доблесті та раси, вульгарності й потворності.

6. Дружба випробовується в біді й небезпеці.

7. Умій жити так, щоб тебе з другом об'єднувала єдність духу, ідеалів. Нехай дружба буде для тебе яскравим світлом, що досягає мету життя.

8. Юність без вірної, відданої дружби – убога і порожня. Не вміючи дружити, ти обкрадаєш себе.

9. Дружба виховує відданість високому, ідеальному, тому що в дружбі більше віддають ніж беруть – найбагатшим стає найщедріший.

10. В дружбі ти проходиш справжню школу безкорисливості. Дружба дає незрівнянну радість від того, що ти віддав. Дружба, по суті, відкриває нам справжній сенс життя.

11. Друг – якщо це тільки справжня дружба стає частинкою тебе самого. Якщо ти бачиш у другові щось погане, не гідне вашої одностайності, вашого прагнення до ідеального, скажи йому відверто про це. Ти повинен бути найсправедливішим, наймужнішим і найсуворішим суддею свого друга. Взаємна відповідальність, яка досягає нашу дружбу, найважливіше джерело вірності, відданості.

12. Без відданої, вірної, вимогливої дружби неможливий колектив.

13. Бути вимогливими у дружбі – означає мати мужність розірвати її, якщо друг зраджує те, в ім'я чого склалася дружба.

14. Із цеглинок міцної, ідейно багатой дружби будується те, що я назвав би моральною силою колективу.

Обговорення

7. Інформаційний дайджест «Правила дружби»:

1. Дружба - це правда і чесність кожного.
2. Поважай тих, з ким дружиш.
3. Що вимагаю від друга, насамперед вимагаю від себе.
4. Ніколи нікого не обманюй, не ображай.
5. Ні до кого не чіпляйся, грай чесно, не дражнись.
6. Будь терплячим, не засмучуйся через невдачу.
7. Ти не кращий за всіх, але і не гірший за всіх.

8. Якщо вмієш добре грати, то навчи іншого.
9. Успіху можна досягти тільки разом, в колективі.

Зворотній зв'язок

Заняття 5. «Ситуації конфліктів»

1. Вправа «Інтерв'ю»

Учасники мають об'єднатися в пари та протягом 10 хвилин розмовляти зі своїм партнером. Основна задача – дізнатися про співрозмовника якомога більше і потім кожен з учасників готує коротку презентацію свого партнера. Таким чином, учні мають підкреслити індивідуальність кожного, несхожість з іншими.

2. Вправа «Мій клас який він?»

Учасникам тренінгу потрібно спробувати визначити, до якого із типів належить ваш клас.

«Сипучий пісок». Такий тип колективу зустрічається доволі часто. Взаємовідносини людей у ньому дійсно нагадують пісок, зібраний у пригорщу: начебто усі піщинки разом і водночас окремі одна від одної. Повіє вітер - і пісок розлетиться, поки хто-небудь знову не збере його до купи. Так і люди у цьому колективі: усі разом і водночас кожний сам по собі. Немає зв'язку між людьми. Ніщо їх не згуртовує по-справжньому: ані спільна мета, ані уподобання, ані симпатії одне до одного. У такому колективі немає лідера, до чийої думки прислухалася б решта осіб.

«М'яка глина». Відомо, що глина - матеріал, що легко піддається обробці, з нього можна виліпити будь-що. У руках хорошого майстра шматок глини може перетворитися на витвір мистецтва. Але невмілі руки лише намарно використають цей матеріал. Отже, і колектив цього типу схожий на глину: яка людина вважатиметься лідером цього угруповання, такі взаємовідносини і встановляться у ньому. Стосунки у такому колективі загалом доброзичливі, проте не скажеш, що тут панує взаємодопомога. Зазвичай він складається з дрібних товариських груп, які мало спілкуються

між собою. Лідера у колективі цього типу немає або він не вміє себе проявити, чи просто нікому його підтримати.

«Мерехтливий маяк». У штормовому морі маяк сповіщає мореплавців, щоб вони обрали правильний курс. Потрібно лише бути уважними, не втрачати маяк з поля зору. Зазначте, маяк горить не постійним світлом, а мерехтить, наче каже: «Тримайся мене, і не потрапиш у біду». Отже, у колективі такого типу переважає бажання усе робити спільно, підтримувати одне одного. Група помітно відрізняється серед інших своєю індивідуальністю. Проте в ній недостатньо проявляються ініціатива, воля і наполегливість щодо досягнення поставленої мети. Авторитетні «наглядачі маяку», тобто ті, хто не дає згаснути полум'ю солідарності,- організатори, актив. Лише завдяки їм колектив тримається разом і діє як єдине ціле.

«Палаючий факел» - це живе полум'я, пальним для якого є міцна дружба, єдина воля, чудове взаєморозуміння, ділова співпраця і відповідальність не лише за себе, але й за весь колектив. Світити можна і для себе, продираючись крізь хащі труднощів, долаючи перешкоди і прокладаючи шлях до поставленої мети. Проте хіба можна відчувати себе щасливою людиною, коли поруч комусь важко, коли позаду тебе товариші, які потребують допомоги? Звичайно ні! Так скаже кожна особа, яка належить до колективу цього типу. Про таке угруповання можна сказати, що воно – справжній моноліт. Тут кожний готовий прийти на допомогу іншим, вислухати і зрозуміти товариша, працювати на благо усієї групи.

Обговорення: Який опис найбільш підходить для визначення типу вашого класу? Що треба робити, щоб ваш клас став дружнішим, щоб ви жили єдиним бажанням творчо працювати і вирішувати усі справи класу дружно? Чи важливо для дружби у класі, щоб усі однокласники добре навчалися і мали однакові інтереси? Чому?

3. Групова робота «Ситуації»

Тренер пропонує учням життєві ситуації. Учні мають обміркувати їх і визначити шляхи розумного вирішення запропонованих конфліктів.

Ситуація 1

Учні восьмого класу після уроків вирішили пограти у м'яч на шкільному майданчику, але виявилось, що його вже зайняли учні старшого класу. Не зважаючи на прохання, старшокласники не хотіли залишити майданчик. Тоді восьмикласники, грубо глузуючи і жбурляючи каміння, почали їм заважати. Учні старшого класу покинули гру і вчинили бійку із задирками.

Запропонуйте розумне вирішення цього конфлікту.

Ситуація 2

Одного разу взимку однокласники грали у сніжки біля школи. Раптом хтось поцілів одному з хлопців сніжком в обличчя. Не з'ясувавши, хто саме зробив йому боляче, хлопчик підійшов до першого-ліпшого однокласника і став вимагати вибачення. Той обурився, і суперечки перейшла у бійку.

Запропонуйте розумне вирішення цього конфлікту.

Ситуація 3

Учениця відповідає біля дошки. Але варто дівчинці трошки замислитись, як однокласники відразу піднімають руки, щоб відповісти. Деякі з них висловлюють невдоволення і кепкують, що дівчинка «не знає відповіді на таке просте запитання». Учениця, хвилюючись, починає плутатись і невдовзі зовсім збивається, на її очах виступають сльози.

Як у цій ситуації мали б повестися дівчинка, учитель і однокласники?

4. Рольова гра «Згладжування конфліктів».

Тренер розповідає про важливість уміння швидко та ефективно згладжувати конфлікти; оголошує про те, що зараз дослідним шляхом необхідно спробувати з'ясувати головні методи урегулювання конфліктів. Учасники об'єднуються в трійки. Упродовж 5 хвилин кожна трійка придумує сценарій, за яким двоє з учасників грають ролі сторін, які конфліктують одна

з одною (наприклад, подружжя, яке свариться), а третій — грає миротворця, арбітра. На обговорення тренер ставить такі питання:

- «Які методи згладжування конфліктів було продемонстровано?»
- «Які, на вашу думку, цікаві знахідки використовували учасники під час гри?».
- «Як варто було поводитися тим учасникам, яким не вдалося згладити конфлікт?».

5. Вправа «Обговорення результатів тренінгу»

Учаснику пропонується завершити наступні пропозиції:

- В результаті тренінгів відбулися наступні зміни...
- Складним було...
- Найбільше запам'яталося...
- У процесі тренінгів я усвідомив.

Зворотній зв'язок

Додаток 3

Результати діагностики після проведення експерименту за методикою тип поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена)

№	Ім'я	Тип поведінки	№	Ім'я	Тип поведінки
Контрольна група			Експериментальна група		
Тип поведінки особистості у конфліктній ситуації (тест Томаса - Кілмена)					
1	Павло Л.	уникнення	1	Богдана Д.	співпраця
2	Марія В.	уникнення	2	Роза М.	компроміс
3	Анна М.	компроміс	3	Максим М.	компроміс
4	Олександр К.	пристосування	4	Мирослава С.	співпраця
5	Надія М.	компроміс	5	Анастасія Ц.	співпраця
6	Юля М.	співпраця	6	Мирослава Г.	пристосування
7	Максим М.	компроміс	7	Дарина П.	компроміс
8	Сергій С.	пристосування	8	Сергій П.	уникнення
9	Дарина К.	компроміс	9	Марія М.	співпраця
10	Адам П.	уникнення	10	Роман Б.	пристосування
11	Юлія Х.	суперництво	11	Владислав Б.	суперництво
12	Роман К.	уникнення	12	Денис В.	уникнення
13	Анжела С.	компроміс	13	Роман Ф.	компроміс
14	Ірина К.	уникнення	14	Данило П.	компроміс
15	Роман Б.	суперництво	15	Вероніка М.	уникнення
16	Андрій А.	суперництво	16	Дмитро І.	компроміс
17	Вікторія Х.	суперництво	17	Дмитро З.	співпраця
18	Юрій М.	уникнення	18	Аліна Ш.	компроміс
19	Віра М.	пристосування			
20	Яна М.	суперництво			

Додаток И

Результати діагностики після проведення експерименту за методикою рівня агресії у підлітків Басса та Дарки

№	Ім'я	Вид агресії	№	Ім'я	Вид агресії
Контрольна група			Експериментальна група		
Методика діагностики рівня агресії у підлітків Басса та Дарки					
1	Павло Л.	Образа	1	Богдана Д.	Образа
2	Марія В.	Підозрілість	2	Роза М.	Непряма агресія
3	Анна М.	Непряма агресія	3	Максим М.	Відчуття провини
4	Олександр К.	Образа	4	Мирослава С.	Підозрілість
5	Надія М.	Образа	5	Анастасія Ц.	Образа
6	Юля М.	Роздратування	6	Мирослава Г.	Підозрілість
7	Максим М.	Відчуття провини	7	Дарина П.	Вербальна агресія
8	Сергій С.	Непряма агресія	8	Сергій П.	Вербальна агресія
9	Дарина К.	Негативізм	9	Марія М.	Негативізм
10	Адам П.	Підозрілість	10	Роман Б.	Роздратування
11	Юлія Х.	Непряма агресія	11	Владислав Б.	Негативізм
12	Роман К.	Непряма агресія	12	Денис В.	Непряма агресія
13	Анжела С.	Образа	13	Роман Ф.	Вербальна агресія
14	Ірина К.	Підозрілість	14	Данило П.	Відчуття провини
15	Роман Б.	Фізична агресія	15	Вероніка М.	Вербальна агресія
16	Андрій А.	Роздратування	16	Дмитро І.	Роздратування
17	Вікторія Х.	Непряма агресія	17	Дмитро З.	Фізична агресія
18	Юрій М.	Фізична агресія	18	Аліна Ш.	Підозрілість
19	Віра М.	Негативізм			
20	Яна М.	Вербальна агресія			

Додаток К

Результати діагностики після проведення експерименту за методикою домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком

№	Ім'я	Стратегії	№	Ім'я	Стратегії
Контрольна група			Експериментальна група		
Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні за В.В. Бойком					
1	Павло Л.	уникнення	1	Богдана Д.	миролюбство
2	Марія В.	уникнення	2	Роза М.	миролюбство
3	Анна М.	миролюбство	3	Максим М.	миролюбство
4	Олександр К.	уникнення	4	Мирослава С.	миролюбство
5	Надія М.	миролюбство	5	Анастасія Ц.	миролюбство
6	Юля М.	миролюбство	6	Мирослава Г.	уникнення
7	Максим М.	уникнення	7	Дарина П.	миролюбство
8	Сергій С.	миролюбство	8	Сергій П.	уникнення
9	Дарина К.	миролюбство	9	Марія М.	миролюбство
10	Адам П.	уникнення	10	Роман Б.	уникнення
11	Юлія Х.	агресія	11	Владислав Б.	агресія
12	Роман К.	уникнення	12	Денис В.	уникнення
13	Анжела С.	миролюбство	13	Роман Ф.	агресія
14	Ірина К.	уникнення	14	Данило П.	агресія
15	Роман Б.	агресія	15	Вероніка М.	агресія
16	Андрій А.	уникнення	16	Дмитро І.	миролюбство
17	Вікторія Х.	агресія	17	Дмитро З.	агресія
18	Юрій М.	агресія	18	Аліна Ш.	миролюбство
19	Віра М.	миролюбство			
20	Яна М.	агресія			